

# **De parallelle praktijk als voedingsbodem voor de architectuursector in Vlaanderen**

Onderzoek en tekst rapport:

Evelien Pieters en Bart Tritsmans

In opdracht van het Vlaams Architectuurinstituut

Augustus 2023 - oktober 2024

# Inhoudsopgave

<b>1. Context van het onderzoek</b>	<b>6</b>	<b>6. Organisatie en financiering: ondersteuning van parallelle praktijken</b>	<b>54</b>
<b>2. Onderzoeksvraag en methode</b>	<b>10</b>	6.1 Precaire situatie van architecten	56
Lijst van geïnterviewde ontwerpers	13	Architecten in het kunstenlandschap	56
<b>3. De parallelle praktijk: een contextualisering</b>	<b>14</b>	6.2 Hoe financieren architecten hun parallelle praktijken?	57
Het momentum van de parallelle praktijk in de architectuursector	21	Eigen investering	57
<b>4. De parallelle praktijk in kaart: een kaleidoscoop</b>	<b>26</b>	Subsidies	57
Types en vormen van parallelle praktijken	28	Op uitnodiging	58
Plaats en betekenis van parallelle praktijken	32	Andere financieringsmogelijkheden	59
Generaties: de parallelle praktijk en de fase van het architectenbureau	34	Ondersteuning voor jonge architecten	60
<b>5. Meerwaarde van parallelle praktijken</b>	<b>36</b>	6.3 Ervaringen met subsidies	60
5.1 Maatschappelijke meerwaarde	38	Welke voordelen ervaren architecten?	60
Kracht van verbeelding, oplossingsgericht denken	38	Welke drempels ervaren architecten?	62
Publieke meerwaarde	40	Aanbevelingen	63
In gesprek met gebruikers en bewoners	42	<b>7. Besluit</b>	<b>66</b>
5.2 Meerwaarde voor de architectuursector	42	7.1 Kaleidoscoop van parallelle praktijken	68
Experiment	42	7.2 Meerwaarde van parallelle praktijken	69
Samenwerking en uitwisseling	44	7.3 Organisatie en financiering	70
5.3 Meerwaarde voor de eigen praktijk	44		
Positionering	46		
Expertiseopbouw en ontwerphouding	46		
Experiment	48		
Missiegedreven	48		
Jobtevredenheid	48		

## Voorwoord

In opdracht van de Vlaamse overheid levert het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) een bijdrage aan de continue ontwikkeling van het architectuurveld en het overheidsbeleid. Het hanteert hiervoor verschillende instrumenten. Het Architectuurboek Vlaanderen is sinds 1994 een tweejaarlijkse toetssteen voor de hedendaagse architectuur in Vlaanderen en Brussel. Met een kwalitatieve analyse van de architectuurpraktijk vormt het een referentiewerk over architectuur in Vlaanderen en Brussel in zowel binnen- als buitenland. Iedere vijf jaar levert het VAi een bijdrage aan de Landschapstekening Kunsten, die de basis vormt voor de Strategische visienota Kunsten van de Vlaams minister van Cultuur. De Landschapstekening is een uitgebreide analyse van de trends en ontwikkelingen in het professionele kunstenlandschap in Vlaanderen en Brussel. Het VAi agendeert belangrijke ontwikkelingen, uitdagingen, sterktes en zwaktes binnen het architectuurveld. In het kader van de Landschapstekening schrijft het VAi iedere vijf jaar een onderzoeksopdracht uit over een thema dat zo op de kaart wordt geplaatst. Dit onderzoek is het resultaat van de eerste onderzoeksopdracht.

## Colofon

Onderzoek en tekst: Evelien Pieters en Bart Tritsmans

Coördinatie: Dennis Pohl en Rosan Meijer

Vormgeving: Spoor Oost ontwerp

Het Vlaams Architectuurinstituut wordt betoelaagd door de Vlaamse overheid

Depotnummer: D/2025/10.202/6

ISBN:

## De onderzoekers

De auteurs van dit rapport, Evelien Pieters en Bart Tritsmans, hebben een jarenlange ervaring in de sector van de architectuurcultuur en het academisch en beleidsondersteunend onderzoek.

Bart Tritsmans (°1985, Antwerpen) is als docent verbonden aan de Faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij behaalde een doctoraat in de geschiedenis (Universiteit Antwerpen) en de ingenieurswetenschappen (Vrije Universiteit Brussel) met een proefschrift over stedelijke groenruimtes in de 19de en 20ste eeuw, dat gepubliceerd werd bij Leuven University Press onder de titel *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden. Stedelijk groen in beleid en beleving, 1859-1973*. Hij werkte bij het Vlaams Architectuurinstituut als tentoonstellingscurator en was redactielid van het *Architectuurboek Vlaanderen* met name nummer 12, 13 en 14. Als curator, auteur en redacteur van artikelen, boeken, tentoonstellingen en podcasts focust hij op hedendaagse en historische thema's in de stedelijke ruimte en de architectuur.

Evelien Pieters (°1982, Maastricht) is initiatiefnemer van PAF, platform voor architectuur en feminisme, waarmee ze sinds 2023 in Vlaanderen bouwt aan een meer gelijkwaardige en rechtvaardige architectuurpraktijk. Ze is opgeleid als ingenieur-architect aan de Technische Universiteit Eindhoven. Daarnaast volgde ze een opleiding cultuurmanagement aan de Management School van de Universiteit Antwerpen. Na haar studies richtte ze in 2007 Buro Evelien Pieters op, een praktijk voor onderzoek, redactie en coördinatie van projecten rond architectuur(cultuur) en stedelijke ontwikkeling. Vanuit Antwerpen werkt(e) ze voor opdrachtgevers in Nederland en België, waaronder het Vlaams Architectuurinstituut, NAI, CAST, VITO, de provincie Antwerpen en AR-TUR. Ze maakte deel uit van de redactieraad van het *Architectuurboek Vlaanderen N°16*.

1.

## **Context van het onderzoek**

Dit onderzoek werd gevoerd in opdracht van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi), ter voorbereiding van de Landschapstekening Kunsten 2025. De Landschapstekening, die opgemaakt wordt door Kunstenpunt, vormt de basis voor de Strategische Visienota Kunsten van de Vlaams minister van Cultuur. Deze visienota bepaalt het beleidskader voor de kunstensector, waartoe naast beeldende kunsten, podiumkunsten, muziek, letteren, audio-visuele kunsten en vormgeving ook architectuur behoort.

In de strategische visienota Kunsten uit 2020 omschreef Vlaams minister van Cultuur, Jan Jambon, de architectuur als een ondergesneeuwde discipline binnen het Kunstendecreet. Tegelijk gaf het rapport aan dat "ook architectuur als artistieke discipline een belangrijke bijdrage kan leveren aan ruimtelijke en maatschappelijke vraagstukken."<sup>1</sup> Het belang van de artistieke, onafhankelijke praktijk werd ook al aangestipt in de Landschapstekening van 2019, die als inspiratie diende voor de visienota. Het hoofdstuk over architectuur legde de focus voornamelijk op het belang van een sterke architectuurcultuur, en op de organisaties die er mee aan ten grondslag liggen.<sup>2</sup>

Eerder onderzoek gaf aan dat ontwerpers in de architectuursector zich slechts gedeeltelijk herkennen in begrippen als 'artistieke praktijk' of 'kunstenaar' die het Kunstendecreet centraal stelt. De Landschapstekening toonde echter aan dat "hoewel ontwikkeling (...) ook los van het Kunstendecreet gebeurt, deze vorm van ondersteuning toch een duidelijke meerwaarde heeft in de loopbaan van bepaalde ontwerpers en oeuvres, de ontwikkeling van kennis en architecturale praktijken en de verspreiding ervan naar verschillende doelgroepen."<sup>3</sup> Dit onderzoek vloeit voort uit de observatie dat architecten een bijzondere positie innemen in het kunstenlandschap. Ondersteuning door het Kunstendecreet is voor architecten vaak aanvullend op andere professionele activiteiten (die door opdrachtgevers gefinancierd worden). Toch blijkt uit eerder onderzoek dat deze parallelle praktijk en de daaraan gekoppelde steun door het Kunstendecreet zorgt voor essentiële ademruimte die artistieke vernieuwing in de architectuursector stuwt.

Het doel van dit onderzoeksrapport is om de ongevraagde, onafhankelijke en culturele praktijken van architecten(bureaus) in kaart te brengen en zo de kennis over de architectuurcultuur in Vlaanderen te verrijken. Dit onderzoek wil met een focus op deze parallelle praktijken in de architectuursector bijdragen aan het herijken van de positie van de architect. Het zal zowel onderzoek, reflectie en debat met een publiek resultaat belichten, als praktijken die voornamelijk gericht zijn op het verdiepen en verrijken van de eigen ontwerppraktijk.

Met deze onderzoeksresultaten willen we de meerwaarde van parallelle praktijken en het potentieel van het ondersteunen van deze praktijken blootleggen. Enerzijds tonen de resultaten van dit onderzoek dat praktijken die parallel aan de reguliere bouwpraktijk ontwikkeld worden een meerwaarde genereren voor de ontwerpers en voor de architectuursector zelf, maar ze laten anderzijds ook zien dat het stimuleren van deze praktijken een toegevoegde waarde heeft voor de kunstensector en voor de bredere maatschappij.

Het onderzoek onthult hoe architecten steeds tijd en ruimte trachten te maken om parallelle praktijken met een maatschappelijke meerwaarde te ontwikkelen, en toont aan welke kansen en noden het beleid tegemoet kan komen. Het onderzoek gaat ook specifiek in op de vraag welke rol subsidies (al dan niet uit het Kunsten-decreet) spelen in de ontwikkeling van de parallelle architectuurpraktijk en hoe een beurs, een projectsubsidie, een residentie of een opdracht via een gesubsidieerde kunsten- of architectuurcultuurorganisatie kan bijdragen aan het realiseren van een maatschappelijke meerwaarde.

Vooraleer we de resultaten van het onderzoek toelichten, formuleren we de onderzoeksvraag, geven we een inzicht in de methode en de operationalisering van het onderzoek, en bieden we de lezer een kader en een contextualisering van de parallelle praktijken in de architectuursector.

<sup>1</sup> Jan Jambon, *Strategische Visienota Kunsten*, 27 maart 2020.

<sup>2</sup> Jonas Janssens, Simon Leenknecht en Delphine Hechters, eds., *Landschapstekening 2019: Ontwikkelingsperspectieven voor de kunsten anno 2019* (Brussel: Kunstenpunt, 2019), 81.

<sup>3</sup> Ibidem, 88.

2.

## Onderzoeksvraag en methode

Om de architectuurcultuur binnen het kunstlandschap te versterken, en na de architectuurinstituten ook de individuele ontwerpers aan het woord te laten, focussen we op de parallelle praktijken die ontwikkeld worden door architecten of architectenbureaus. De centrale onderzoeksvraag luidt: welke culturele, ongevraagde en onafhankelijke praktijken ontwikkelen architecten parallel aan de reguliere bouwpraktijk, en hoe dragen deze parallelle praktijken bij aan de kwaliteit, de ontwikkeling en de verdieping van de architectuurpraktijk, de architectuursector en de bredere maatschappij? Verder peilt het onderzoek naar de organisatie en financiering van parallelle praktijken, en brengt het in kaart welke kansen architecten zien voor verdere ondersteuning en ontwikkeling.

Deze subvragen structureren het onderzoek:

- Welke verschillende vormen neemt de parallelle praktijk van architecten aan?
- In welke verhouding staat de parallelle praktijk tot de reguliere bouwpraktijk van architecten?
- Welke meerwaardes kennen architecten toe aan deze parallelle praktijk; voor de eigen praktijk, de architectuursector en de brede maatschappij?
- Maken architecten ruimte en tijd vrij voor deze praktijk, en hoe wordt de parallelle praktijk georganiseerd en gefinancierd?

Om parallelle praktijken in de architectuursector in kaart te brengen en de meerwaarde ervan te bepalen, kozen we een werkwijze die maximaal ruimte geeft aan de inzichten en ervaringen van de architecten(bureaus). We startten met een literatuurstudie van zowel beleidsdocumenten en bestaand onderzoek over de kunst- en architectuursector, als academische en architectuurculturele publicaties om de parallelle praktijken te contextualiseren, te situeren en te definiëren.

Aangezien het onderzoek zich richt op individuele ontwerpers en bureaus, zijn de meeste resultaten gebaseerd op gesprekken met architecten. In een tweede fase namen we 26 diepte-interviews af om een beeld te krijgen van de parallelle praktijken. De gesprekken bieden een inzicht in de betekenis die architecten hechten aan deze parallelle praktijken. Ze laten ook zien in welke verhouding parallelle praktijken staan tot “de reguliere bouwpraktijk” en bieden een inzicht in de tijdsbesteding en de financiering van deze praktijken.

Voor de diepte-interviews selecteerden we een diverse groep architecten. We selecteerden architecten in verschillende fases van hun carrière – zowel pas gestarte ontwerpers, als meer gevestigde bureaus komen aan bod – en we streefden naar het samenstellen van een diverse steekproef. De steekproef is niet representatief voor de gehele architectuursector: om een inzicht te krijgen in de parallelle praktijken selecteerden we architecten die de voorbije jaren zichtbaar waren in de architectuurcultuur, of die eerder al een ongevraagd project ontwikkelden of steun kregen voor een project vanuit het Kunstendecreet of een andere bron. De helft van de geïnterviewde bureaus ontving al eerder een beurs of projectsubsidie uit het Kunstendecreet, terwijl de andere helft geen eerdere ervaring had met het aanvragen van een subsidie. Bij de architecten die de afgelopen jaren ondersteuning ontvingen uit het Kunstendecreet peilden we specifiek naar wat gerealiseerd werd met de beurs of subsidie, wat de effecten ervan waren voor hun praktijk en hoe het subsidiebudget besteed werd. Specifiek bij de jongere bureaus bevroegen we de noden en behoeftes aan artistieke ruimte, en peilden we naar de meerwaarde van subsidies en andere financieringsmodellen.

Deze vragen legden we de geïnterviewden op voorhand voor:

1. Welke plaats en betekenis heeft de ongevraagde, culturele praktijk in het architectenbureau? *Hier gaan we in op de concrete projecten waarvoor je al dan niet subsidies ontving, en bespreken we hoe die projecten zich verhouden tot je andere werk voor een opdrachtgever.*
2. Welke meerwaarde heeft de ongevraagde praktijk voor jou als architect, voor het bureau, voor de architectuursector en voor de bredere maatschappij? *We willen vooral onderzoeken waarom jullie deze projecten/praktijk ontwikkelen? Wat levert het jullie op, en welke bredere meerwaarde zie je?*
3. Hoe zorgen jullie voor de financiering en de uitvoering van de ongevraagde culturele praktijk? *Hier peilen we naar subsidies, tijdsbesteding, vergoedingen en toekomstplannen.*

Tot slot toetsten we tijdens een focusgesprek de eerste bevindingen van het onderzoek af bij een selectie van architecten (deels personen die we eerder interviewden en deels andere actoren uit de architectuursector). In de werksessie vroegen we feedback op de bevindingen, onderzochten we eventuele blinde vlekken, en bespraken we de opportuniteiten en aanbevelingen die het beleid verder kunnen voeden. Verder hadden we een gesprek met Els Vervloesem om een overkoepelende blik toe te voegen aan de inzichten van het onderzoek. Els Vervloesem is architect, stedenbouwkundige, onderzoeker, docent en publicist. Zij heeft meer dan twintig jaar ervaring met de sociale dimensie van architectuur, stedenbouw en stadsontwikkeling vanuit haar eigen architectuur- en onderzoekspraktijk en als professor aan de KU Leuven waar ze onder meer het vak ‘Ruimtelijke en ontwerp onderzoek methoden’ doceert.

### Lijst van geïnterviewde ontwerpers

1. Ciel Grommen en Maximiliaan Royackers
2. LDSRa: Lauren Dierickx
3. Eagles of Architecture: Bart Hollanders
4. Fallow: Carmen Van Maercke
5. RE-ST architecten: Dimitri Minten en Tim Vekemans
6. URA Yves Malysse Kiki Verbeeck: Yves Malysse en Kiki Verbeeck
7. FELT architecture & design: Karel Verstraeten
8. Marie-José Van Hee architecten: Sam De Vocht
9. Sophia Holst
10. BC architects & studies & materials: Ken De Cooman en Laurens Bekemans
11. De Smet Vermeulen architecten: Paul Vermeulen
12. Compagnie O: Joke Vermeulen
13. Carton123 architecten: Els Van Meerbeek
14. evr-architecten: Bart Verstappen en Niels Baeck
15. NU architectuuratelier: Armand Eeckels en Halewijn Lievens
16. Dierendonckblancke architecten: Isabelle Blancke
17. murmuur architecten: Tinne Verwerft
18. Architectuuratelier Dertien12: Tom Gantois
19. Alive Architecture: Petra Pferdmenges
20. PLUSOFFICE: Ward Verbakel
21. Atelier Scheldeman: Willem Coenen
22. Ruimteveldwerk: Brecht Van Duppen
23. Laura Muyldermans
24. Malgorzata Maria Olchowska
25. OntwerpAtelier Chambrang: Gwenn Van Laer
26. studio bravo: Marianne Ghoos

3.

**De parallelle  
praktijk: een  
contextualisering**

Om de parallelle praktijken van architecten in kaart te brengen en de meerwaarde ervan te analyseren, is het belangrijk om het type van praktijken die we centraal stellen te duiden. Parallelle praktijken hebben steeds een cruciale rol gespeeld in de architectuursector en de samenleving. Hoewel het belang ervan vaak wordt onderschat of ondergewaardeerd, legt de parallelle praktijk urgente thema's bloot en bevat ze een grote actualiteitswaarde. De parallelle, ongevraagde praktijk is bovendien onlosmakelijk verbonden met de visie op de positie van de architect in de samenleving.

De verhouding tussen bouwpraktijk en parallelle praktijk, maar ook de verhouding tussen de architect die antwoordt op een vraag van een opdrachtgever en de architect als kunstenaar, wordt regelmatig besproken. In een essay uit 1915 schreef architectuurcriticus Edward Léonard bijvoorbeeld over de bijzondere verhouding tussen architect en kunstenaar. Hij argumenteerde dat "de bouwmeester, wil hij dit werkelijk zijn, [...] eerst en vóór alles, kunstenaar [is]."<sup>4</sup> Léonard was van mening dat architecten 'scheppende kunstenaars' móeten zijn, maar wees ook op de grote verschillen met de beeldende kunst. "Schilder- en beeldhouwkunst bezitten, de eerste in de kleur, de andere in den vorm, het medium waarvan de kunstenaar zich bedient om zijne innerlijkheid uit te zeggen. Door hen kan de kunstenaar zich uitdrukken zonder van buitenaf inwerkende invloed te ondergaan."<sup>5</sup> Architecten, zo schreef Léonard, zijn meer dan andere kunstenaars gebonden aan opdrachtgevers, contexten en aan het realiseren van een bepaald eindresultaat. "Aan de bouwmeester wordt niet naar innerlijke gesteltenis gevraagd. Hij heeft met de allerpersoonlijkste uitdrukking van de allerpersoonlijkste gevoelens niets te maken. Zijn werk moet degelijk zijn (...). Waar beeldhouwer en schilder over omvang en materiaal beschikken, is de bouwmeester aan de plaats, aan de materialen (...) en niet het minst aan de grillen en lusten van cliënt of opdrachtgever gebonden."<sup>6</sup>

In 1959 schreef Steen Eiler Rasmussen: "A painter's sketch is a purely personal document; his brush stroke is as individual as his hand-writing; an imitation of it is a forgery. This is not true of architecture. The architect remains anonymously in the background. Here again he resembles the theatrical producer. His drawings are not an end in themselves, a work of art, but simply a set of instructions, an aid to the craftsman who construct his buildings."<sup>7</sup> Ook in de hedendaagse maatschappij bevindt de praktijk van de architect zich op het raakvlak met die van de kunstenaar, maar worden architecten voornamelijk beoordeeld op het nut en de degelijkheid van hun ontwerpen. De voorbeelden in dit onderzoeksrapport zullen echter aantonen dat architecten met diverse ongevraagde en onafhankelijke praktijken reflecteren over de eigen ontwerppraktijk, de discipline van de architectuur en de bredere samenleving.

Lieven De Cauter en Michiel Dehaene argumenteerden in hun artikel "Meditations on razor wire: Hyper-Architecture versus Infra-Architecture" dat *para-architectuur* de bestaande beperkingen van architectuur kan overstijgen: "para-architecture is a way to give architecture back its visionary power."<sup>8</sup>

4 Edward Leonard, "De bouwmeesters en de huidige samenleving", in *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, ed. Edward Leonard (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1920), 13-18.

5 Edward Leonard, "De beeldende kunsten en de bouwkunst", in *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, ed. Edward Leonard (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope literatuur, 1920), 9-12.

6 Ibidem.

7 Steen Eiler Rasmussen, *Experiencing Architecture* (Cambridge: MIT press, 1959), 12-14.

8 Lieven De Cauter en Michiel Dehaene, "Meditations on razor wire: Hyper-Architecture versus Infra-Architecture", in *Visionary Power: Producing the Contemporary City*, eds. Christine de Baan, Joachim Declerck en Véronique Patteeuw (Rotterdam: Nai Publishers, 2007), 233-247.

Hoewel de thematiek in het artikel niet helemaal aansluit bij de benadering van de parallelle praktijken die in dit onderzoek naar voren komt, biedt de definitie een goed uitgangspunt voor dit onderzoek. De Cauter en Dehaene sluiten met hun concept *para-architectuur* dicht aan bij het idee van 'Unsolicited Architecture' dat in 2005 geïntroduceerd werd door Ole Bouman.<sup>9</sup>

Ole Bouman bekritiseerde de passieve houding in de architectuursector en meende "as it is practiced today, architecture is all too often a responsive profession. Architects take direction from their clients, providing solutions to a set of problems and desires described in a project brief. While this sort of responsive architecture is, admittedly, the most pragmatic way of working (since financial remunerations are secured in advance), it affords little agency to the architect."<sup>10</sup> Bouman karakteriseerde de ongevraagde architectuur als "an architecture of action, rather than re-action" en richtte het Office for Unsolicited Architecture (OUA) op met de expliciete missie om "a new form of practice" te ontwikkelen "that pro-actively seeks out new territories for intervention, addresses pressing social needs and takes advantage of emerging opportunities for architecture."<sup>11</sup> Bouman meende dat "perhaps the time has come to no longer respond to others' questions and expectations, but to pose them yourself" en beargumenteerde zijn antwoord op de vraag "Why is unsolicited architecture undeniably superior to any other?" in scherpe bewoordingen.

De elementen die volgens Bouman centraal staan bij het ontwikkelen van een *unsolicited architecture* zijn onder meer de nood aan autonomie, eigen initiatief, een *sense of urgency*, langetermijndenken en architecturale intelligentie. "If professional choice in recent decades has been reduced to either becoming a passive facilitator or a court jester with special permission to do weird things every now and then, perhaps the time has come to no longer respond to others' questions and expectations, but to pose them yourself. Perhaps the time has come to design not as solicited by client, site or available budget, but to design unsolicited architecture and find clients, sites and budgets for it. For the sake of a relevant career and an interesting life: don't rely on the motifs created by others. Motivate yourself."<sup>12</sup> De onderliggende boodschap, in een periode waarin een alternatief gezocht werd voor Superdutch – of in de woorden van Bouman "Exit super. Back to normal"<sup>13</sup> –, is dat architectuur zich zou moeten bevrijden van het bouwen en zich meer zou moeten richten op de *unsolicited practice*.

Hoewel Bouman zijn manifest schreef in een specifieke context, werden de zoektocht naar een andere invulling van de rol van de architect en het verkennen van een alternatief voor de bouwpraktijk het voorbije decennium regelmatig besproken in de architectuurcultuur. In 2015 wijdde Canadian Centre for Architecture (CCA) een tentoonstelling aan het thema "The other architect". Giovanna Borasi, de curator van de tentoonstelling, argumenteerde dat de tentoonstelling een alternatief beeld zou scheppen van de rol van de architect. "For as long as architecture has been reduced to a service to society or an "industry" whose ultimate goal is only to build, there have been others who imagine it instead as a field of intellectual research: energetic, critical, and radical."<sup>14</sup>

9 Ole Bouman, "Unsolicited, or: The New Autonomy of Architecture", *Volume 14* (2007): 26-28.

10 <https://www.olebouman.agency/unsolicited-architecture>

11 Ibidem.

12 Bouman, "Unsolicited, or: The New Autonomy of Architecture", 26-28.

13 Ole Bouman, "The Rise and Fall of Superdutch", *Volume 5* (2006): par. 3.

14 Giovanna Borasi, "Another Way of Building Architecture", in *The Other Architect*, ed. Giovanna Borasi (CCA, 2015).

In de bijhorende publicatie werkte Borasi het idee van *the other architect* verder uit en argumenteerde ze dat “the potential is clear: these groups and deconstructed institutions proposed to assume different responsibilities and undertake projects that architecture, in its traditional domain, would not approach. The sphere of architectural activity instantly expands.” De projecten die Borasi centraal stelde in haar onderzoek tonen bovendien dat architectuur niet enkel antwoorden kan formuleren, maar ook “– more importantly – to pose a question at precisely the right moment”.<sup>15</sup> Borasi verwijst naar het voorbeeld van OMA en AMO en meent dat er sprake is van een “certain ‘parallelness’, each entity clearly occupies a different sphere of action”.<sup>16</sup>

De voorbeelden die aan bod komen in het onderzoek van onder andere Borasi en De Cauter en Dehaene tonen aan dat ongevraagde, onafhankelijke praktijken in de architectuursector zich niet autonoom opstellen, maar dat ze in verhouding tot de bouwpraktijk of de in opdracht uitgevoerde projecten worden ontwikkeld. De wisselwerking tussen de bouwpraktijk en de parallel daaraan ontwikkelde praktijken genereert een meerwaarde, zoals Jeremy Till in zijn boek *Architecture depends* treft argumenteert.<sup>17</sup> Net de afhankelijkheid van de architectuur als discipline leidt tot haar grootste meerwaarde voor de maatschappij. “Perhaps the architectural project, if accepted in all its dependency, is the paradigm of the formative context, because in each project there is the chance for the construction of a small chunk of (social) spatial hope. And so architecture, finally, may show others how to struggle for, and find, their independence though depending.”<sup>18</sup>

**Why is unsolicited architecture undeniably superior to any other?**

**Because it keeps architecture autonomous.** The autonomy of architecture once meant hermetic seclusion from reality, but now we know that it is a matter of becoming inclusive beyond any client expectation. Autonomy is in the drive, not the territory.

**Because architecture as art, science, innovation, ideal, adventure, aid and rescue always relies on self-motivation, curiosity, a sense of urgency and an antenna for opportunities.**

**Because it ultimately preserves architecture’s long-term relevance and legitimacy.** Unsolicited architecture is acquisition for the long-term and finding new objects for the application of architectural intelligence.

**Don’t ask what architecture can build for you; ask what it can do for you.**

**Don’t wonder where you can find a client; ask where you are needed.**

**Think about situations and opportunities nobody has yet thought of.**

**Think about an architecture that would no longer simply respond to what is given, an architecture that would not be reactionary but actively pursue its challenges.**

**Think about moments when architecture can make a difference, even without clients, a budget or specific locations, by intervening with decisive concepts and powerful scenarios to shift deadlocked discourse and role play.**

**Think about architecture as strategic intelligence, a medium for developing cultural concepts, a mode of thinking, a tactic for social intervention, a strategy to mitigate conflict, a weapon to fight a battle, a metaphor for the rest of the world.**

**Think about an architecture liberated from building.**

**Now go practice unsolicited architecture.**

*Ole Bouman, Unsolicited, or The New Autonomy of Architecture, Volume 14, 2007*

In de publicatie *Architectuurcultuur in Vlaanderen*, dat door het VAI werd gepubliceerd naar aanleiding van de Landschapstekening Kunsten in 2019, schreef Gideon Boie: “Ongevraagde architectuur is een traditie die in stilte voorbij ging aan Vlaanderen. Als de architect geen opdracht krijgt, wacht hij geduldig op een (open) oproep. Andersoortige praktijken worden al gauw naar de wereld van de kunst geëvacueerd.”<sup>19</sup> Boie verwees naar het concept *para-architectuur* dat door Lieven De Cauter en Michiel Dehaene werd gemunt en dat verwijst naar “de ontwerppraktijk die zich niet instrumenteel opstelt binnen een bouwproces”.<sup>20</sup> De Cauter en Dehaene parafaserend, schreef Boie: “vandaag is de handeling van tijd spenderen voor het maken van papieren architectuur op zichzelf een handeling van verzet door zichzelf te lokaliseren in de parallelle wereld [...] in de veilige haven van scholè, vrije tijd, de tijd-ruimte van koppige toewijding.”<sup>21</sup> Boie vult de voorbeelden die De Cauter en Dehaene noemen aan met de recente initiatieven van het HEIM-collectief, waarop volgens hem het label *para-architectuur* van toepassing is in de hedendaagse maatschappelijke debatten. Het HEIM-collectief ontwikkelde een visie rond inclusieve woonvormen voor migranten, onder meer met de steun van een BMWSTR label. “Het papieren resultaat is niet bedoeld als artistiek statement, maar moet betrokken middenveldorganisaties inspireren en aanzetten tot actie.

15 Ibidem.

16 Ibidem.

17 Jeremy Till, *Architecture depends* (Cambridge: MIT Press, 2009).

18 Till, *Architecture depends*, 193-194.

19 Gideon Boie, “De toekomst is aan de para-architectuur”, in *Architectuurcultuur in Vlaanderen*, eds. Gideon Boie en Sofie De Caigny (Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, 2019), 39-42.

20 Boie, “De toekomst is aan de para-architectuur”, 39.

21 Ibidem, 40.

Daarbij draaien de architecten de tafel om: zij wachten niet op een opdracht of oproep, maar lanceren zelf een nadrukkelijke oproep naar eigenaars, stedelijke overheden, middenveldorganisaties én collega-architecten.”<sup>22</sup>



Cover van A+ Architecture in Belgium, 287: Practices of Change

Recent was er in België meer aandacht voor de veranderende rol van de architect, en voor een alternatieve invulling van de architectuurpraktijk. A+ Architecture in Belgium wijdde nummer A+287, de special edition van december 2020-januari 2021, aan Practices of Change. Lisa De Visscher (A+) en Roeland Dudal (AWB) gaven in het editoriaal aan dat “in Belgium, too, we see that architects no longer limit themselves to the set design task. More and more architects are involved in designing processes that challenge the question”, en ze noemen voorbeelden van praktijken die de architectuursector ongevraagd en vanuit een eigen initiatief mee willen veranderen.<sup>23</sup> Rotor, dat een nieuw model ontwikkelde om bouwmaterialen te hergebruiken, RE-ST architecten, die een pleidoi houden voor het niet-bouwen, Miss Miyagi, een alternatieve ontwikkelaar, en heel wat andere praktijken tonen de kansen van parallelle praktijken in de architectuursector. De Visscher en Dudal sluiten hun editoriaal af met een niet mis te verstane boodschap: “The practice of change is a call not to wait, as spatial thinkers and designers, for new assignments, but rethink them, mold them, induce them. Is architectural practice ready for this? The answer is: yes!”<sup>24</sup>

Uit deze literatuur, waarin de parallelle praktijken onder verschillende noemers gevat worden, kunnen enkele elementen samengebracht worden die een kader bieden voor de parallelle praktijken die in dit onderzoek centraal staan. Het ongevraagde en ongebonden karakter van de praktijken kwam al naar voren, net als de analyse dat actie centraal staat (in tegenstelling tot reactie) en de ontwikkeling van een artistieke of een reflectieve component.

<sup>22</sup> Ibidem, 41.

<sup>23</sup> Lisa De Visscher en Roeland Dudal, “Editorial”, A+ Architecture in Belgium, 287, december 2020/januari 2021: 5.

<sup>24</sup> De Visscher en Dudal, “Editorial”, 5.

Het beleidsplan 2021-2024 van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie (Nederland), Ruimte voor verbinding, meldt dat projecten die beroep willen doen op een subsidie moeten “bijdragen aan de kwaliteit en ontwikkeling van het vakgebied door het stimuleren van:

- artistieke excellentie door inhoudelijke of artistieke projecten gericht op het maken van nieuw werk door ontwerpers of makers
- onderzoek en experiment van vooral projecten die leiden tot kennisverdieping en nieuwe inzichten binnen de discipline
- maatschappelijke relevantie van projecten die gericht zijn op het verbinden van ontwerp met actuele/maatschappelijke thema's”<sup>25</sup>

Deze drie elementen zullen de basis vormen voor het analyseren van de meerwaarden van de parallelle praktijken die we in de Vlaamse en Brusselse architectuurpraktijk onderzoeken. Het eerste element, het ontwikkelen van artistieke excellentie, is gericht op het genereren van een meerwaarde voor de eigen praktijk. Het tweede element verwijst naar onderzoek en experiment dat leidt tot een meerwaarde voor de sector en de discipline van de architectuur. Het derde focust op de maatschappelijke urgentie (die ook al sterk vervat zat in de definities van Bouman, De Cauter en Dehaene en Boie) en benadrukt de meerwaarde voor de bredere maatschappij.

### Het momentum van de parallelle praktijk in de architectuursector

De analyses van Léonard uit 1915 en Rasmussen uit 1959 tonen aan dat de vergelijking van de praktijk van de architect met die van de onafhankelijke ‘scheppende’ kunstenaar, niet nieuw is. Architectuur wordt immers steeds veel breder ingevuld dan de praktijk van het bouwen voor een opdrachtgever. Giovana Borasi gaf ook al aan dat de praktijken van *the other architect* bijdragen aan de ontwikkeling van de culturele agenda en de intellectuele verdieping van het veld,<sup>26</sup> en ook de vorige Landschapstekening stipte het belang van de (ongevraagde, onafhankelijke) parallelle praktijk aan voor een sterke architectuurcultuur.<sup>27</sup> Onder de noemer architectuurcultuur vallen ook activiteiten die bijdragen aan de kwaliteit, ontwikkeling of verdieping van de architectuur in de brede zin, zoals onderzoek, reflectie en debat.<sup>28</sup> Dit onderzoek wil met een focus op parallelle praktijken in de architectuursector bijdragen aan het herijken van de positie van de architect. Het zal zowel onderzoek, reflectie en debat met een publiek resultaat belichten, als praktijken die voornamelijk gericht zijn op het verdiepen en verrijken van de eigen ontwerppraktijk.

In de Ambitienota *Architectuurcultuur als vliegwiel voor innovatie* uit 2015, die Els Vervloesem opstelde in opdracht van de Vlaamse architectuurorganisaties die ondersteund worden door het Kunstedecreet, werd aangekaart dat de architectuurwereld voor grote nieuwe uitdagingen staat door de gelijktijdige economische, ecologische en demografische crisis. “De sector heeft de groeiende maatschappelijke noden en uitdagingen aangegrepen om haar eigen werking te herdenken.”<sup>29</sup>

<sup>25</sup> “Ruimte voor verbinding: Beleidsplan 2021-2024”, Website van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie, [https://cms.stimuleringsfonds.nl/storage/media/SCI\\_beleidsplan\\_2021-2024.pdf](https://cms.stimuleringsfonds.nl/storage/media/SCI_beleidsplan_2021-2024.pdf), laatst geraadpleegd op 3 juli 2024.

<sup>26</sup> Borasi, “Another Way of Building Architecture”.

<sup>27</sup> Janssens, Leenknecht en Hechters, eds., *Landschapstekening 2019*, 81.

<sup>28</sup> Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, <https://www.stimuleringsfonds.nl/subsidies/regeling-architectuur>, laatst geraadpleegd op 10 juni 2024.

<sup>29</sup> Els Vervloesem, *Ambitienota: Architectuurcultuur is vliegwiel voor innovatie* (2015), 4.

De ambitienota pleit voor een “toenemend engagement rond actuele ruimtelijke opgaven zoals de creatie van betaalbaar wonen, de demografische druk op het (stads)landschap, het zorgvraagstuk, de plek van minder geprivilegieerde groepen in de samenleving, enz.”<sup>30</sup>

De architectuurorganisaties stelden dat architectuur zich niet mag laten reduceren tot een luxeproduct, maar dat ze ingezet moet worden om een visie te ontwikkelen en om actief mee oplossingen te bedenken voor dringende maatschappelijke vraagstukken. Een kritische houding ligt steeds aan de basis van de architectuur: “Welke waarden vinden we belangrijk? Hoe kunnen we komen tot vernieuwende ruimtelijke ontwikkelingsmodellen voorbij de bestaande institutionele grenzen en hindernissen? Hoe voorkomen we dat architectuur gereduceerd wordt tot de optelsom van toenemende regelgeving? Architectuurcultuur is tegelijk autonoom en dienstbaar: ruimtelijk experiment en architectuurkritiek zijn per definitie verbonden aan maatschappelijk engagement. Wij zijn niet bang om af en toe tegen de haren in te strijken en te provoceren.”<sup>31</sup>

Sinds deze nota in 2015 hebben de architectuurcultuur en architectuurorganisaties een professionalisering doorgemaakt, wat zich onder andere getoond heeft in de groei van de ondersteuning via structurele werkingssubsidies uit het Kunstendecreet voor de periode 2023-2027. Publicaties en onderzoeken in zowel binnen- als buitenland toonden ook de toegenomen aandacht voor de veranderende rol van architecten. Het discours in de sector focust zich steeds meer op de maatschappelijke positie van architectuur, en de rol van individuele architecten daarin. Er is een duidelijk momentum om een onderzoek te voeren naar parallele praktijken in de architectuursector. Tijdens het interview maakt Els Vervloesem de analyse dat de architectuurcultuur de voorbije decennia volwassen is geworden, en dat na een periode waarin een inhoudelijk debat over de architectuurcultuur en het professionaliseren van de architectuurcultuurorganisaties zich ontwikkelde, architectuur uit Vlaanderen en Brussel internationaal hoog aangeschreven staat.<sup>32</sup>

Een element in deze evolutie is de groei van praktijken die parallel aan de reguliere bouwpraktijk tot stand komen. Internationaal is deze tendens naar het ontwikkelen van een discours over deze parallele praktijken en het erkennen van deze praktijken als een waardevol onderdeel van de architectuur al langer bezig. Initiatieven zoals OUA en publicaties zoals die van Giovana Borasi, Jeremy Till, Maarten Hajer en Lieven De Cauter en Michiel Dehaene - die het belang van *unsolicited architecture*, *soft spaces of politics*, *para-architectuur* benadrukken -, tonen een evolutie in de rol van de architect in de samenleving. Een onderdeel van deze evolutie is de verschuiving van de focus op individueel auteurschap naar samenwerkingen en collectieve arbeid.

Architecten verruimen hun blik en zijn vaak veelzijdige professionals met een kritische kijk op ruimtelijke vraagstukken die raken aan grote maatschappelijke uitdagingen zoals wonen, de klimaatcrisis en sociale ongelijkheid. Jeremy Till meent dat “architecture must move from a reliance on the impulsive imagination of the lone genius to a confidence in the collaborative ethical imagination, from clinging to notions of total control to an intentional acceptance of letting go.”<sup>33</sup>

Till meent dat wanneer architecten het engagement aangaan om de uitdagingen in de samenleving vanuit zelf-geïnitieerde projecten te benaderen, “there is the potential for a reformulation of architectural practice that would resist its present marginalization and find new hope”.<sup>34</sup>

De Nederlandse politicoloog en planoloog Maarten Hajer argumenteerde in zijn inaugurele rede, *De macht van verbeelding*, dat de interessantste vernieuwingen in de architectuur vaak ontstaan in “de samenwerking tussen verrassende *agents of change* en door het ontstaan van *soft spaces*.”<sup>35</sup> Die laatste definieert hij als “vrije ruimten waarin vernieuwende initiatieven een kans hebben. (...) ‘Soft spaces of politics’ zie ik als de dynamo van verandering, cruciaal op het moment dat er grote doorbraken worden gevraagd.”<sup>36</sup>

In een analyse van de betekenis van de ongevraagde praktijken in de architectuursector in Vlaanderen en Brussel, geeft Els Vervloesem aan dat terwijl tot een tiental jaar geleden slechts enkele architectenbureaus ongevraagde praktijken zoals ontwerp onderzoek als een integraal onderdeel van hun praktijk beschouwden, dit de afgelopen jaren sterk is toegenomen.<sup>37</sup> Sinds een aantal jaren groeit in Vlaanderen en Brussel het aantal bureaus en architecten met een bredere kijk op architectuur en de rol van de architect, al blijft hun aandeel eerder bescheiden. Toch is het afgelopen decennium ook in de stedenbouw- en landschapsarchitectuur een toename te zien van het aantal praktijken dat aan ontwerp onderzoek doet. Een voorbeeld is Fallow waarbij ontwerp onderzoek en ongevraagde praktijken een rode draad vormen binnen de werking van het bureau.

De inhoudelijke kant van de architectuurpraktijk is voor veel architecten een aantrekkelijk onderdeel van het beroep. Een studie naar de sociaal-economische positie van architecten in Vlaanderen wijst uit dat drie van de vier bevroegde architecten hierover tevreden tot zeer tevreden is. Wat betreft het creatieve aspect is er echter minder tevredenheid: creatieve zelfontplooiing, een belangrijke vorm van intrinsieke motivatie, staat bij minder dan een derde op de eerste plaats.<sup>38</sup> Uit reacties van respondenten blijkt dat de ruimte voor creatief werk wordt beknot door technische en administratieve beperkingen en verplichtingen. Bovendien wordt dit soort werk nauwelijks beloond. Zoals bij andere artistieke beroepen stelt de studie vast dat de vergoeding voor voorbereidend werk – waaronder creatieve arbeid zoals ideeën en concepten uitdenken, onderzoek doen, maquettes bouwen en voorontwerpen maken – onzekerder is dan deze voor taken die verder in de uitvoering van een opdracht liggen. Dit alles is niet alleen bepalend voor de werkmotivatie van architecten, maar ook voor de kwaliteit van de architectuur die ze maken. Onderzoek en ontwikkeling vormen voor architectenbureaus een inherent onderdeel van hun praktijk.

Het is immers net het samenspel tussen de bouwpraktijk en de parallele praktijken dat van de architectuurcultuur een boeiend, gelaagd en dynamisch veld maakt. Parallele praktijken dragen bij aan een verrijking van het discours in de architectuursector. De inzichten die hieruit voortkomen kunnen de sector voeden en anderen inspireren, maar de ideeën kunnen ook uitdagend werken door te reflecteren op de sector zelf.

30 Ibidem, 4.

31 Ibidem, 16.

32 Evelien Pieters, Interview met Els Vervloesem, 2024.

33 Till, *Architecture depends*, 151.

34 Ibidem, 2.

35 Maarten Hajer, *De macht van de verbeelding*, inaugurele rede bij de aanvaarding van het hoogleraarschap ‘Urban Futures’ aan de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht, 17 maart 2017, 13.

36 Ibidem, 13.

37 Evelien Pieters, Interview met Els Vervloesem, 2024.

38 Jan Ferwerda, Mart Willekens, Jessy Siongers, Mathilde Willemyns en John Lievens, *Loont passie? Meting 2* (Gent: Onderzoeksgroep CuDOS, 2021), 91.

Parallele praktijken bieden een kans om de eigen rol van de ontwerper te bevragen en er kritisch naar te kijken. Maar de parallelle praktijken bieden niet enkel kansen om de positie van de ontwerper te bevragen, ook de andere actoren en de sector als geheel kunnen tegen het licht gehouden worden. De projecten dragen bij aan een levendig en gezond architectuurklimaat waarin kwalitatieve architectuur tot stand kan komen.

In 2018 ondertekenden de Europese ministers van Cultuur en tal van nationale en internationale instanties, waaronder België, de verklaring van Davos: *Naar een kwaliteitsvolle Baukultur voor Europa*. De verklaring waarschuwt voor een tendens van kwaliteitsverlies door de banalisering van gebouwen en onverantwoord grondgebruik. Ze onderstreept de culturele waarde van architectuur die een cruciale bijdrage levert aan een duurzame maatschappij, hoge levenskwaliteit, culturele diversiteit en individueel en collectief welzijn. Om die *Baukultur* vorm te geven zijn architectuurculturele projecten onmisbaar.

4.

**De parallelle  
praktijk in kaart:  
een kaleidoscoop**

Parallele praktijken in kaart brengen is een complexe opgave. Hoewel we een poging deden om een definiëring en een kadering van het begrip op te stellen, is het spectrum van deze praktijken erg breed, en kent het begrip verschillende invullingen. In de diepte-interviews stelden we de vraag dan ook bewust breed. In wat volgt brengen we aan de hand van de interviews in kaart welke types parallelle praktijken architecten ontwikkelen en in welke verhouding de parallelle praktijken staan tot de reguliere bouwpraktijk.

### Types en vormen van parallelle praktijken

Publicaties die de veranderende rol van architecten in de sector en de samenleving belichten, tonen de diversiteit van de praktijken die ontwikkeld worden. In het artikel "We need to set the agenda for what is being built" in A+ 287 gingen Lisa De Visscher en Roeland Dudal in gesprek met zeven architectenbureaus die de rol van de architect en de vormen van architectuurpraktijk willen veranderen.<sup>39</sup> In het gesprek verwijzen de architecten geregeld naar het belang van de parallelle praktijken. Zo argumenteert Tim Vekemans (RE-ST architecten) dat "as an architect, we are like a 'double agent': we always have two clients: the future owner and society",<sup>40</sup> en geeft Annekatrien Verdickt (Architectuurplatform Terwecoren Verdickt) aan dat ze naast architect ook activist is.<sup>41</sup> Alle gesprekspartners benadrukken het belang van de veranderende rol van de architect in de samenleving: als activist, onderzoeker, procesbegeleider, moderator, auteur, lesgever of intendant.

De parallelle praktijk focust dus zowel op het stellen van nieuwe vragen, het verdiepen van de inzichten in de eigen praktijk, als het ontwikkelen van nieuwe methodes en het bevragen van de gangbare processen in de bouwsector. Giovana Borasi toont in *The Other Architect* voorbeelden van de verschillende wijzen waarop architecten hun rol kunnen herdefiniëren. En in de recente publicatie *The Hybrid Practitioner* wordt onderzocht hoe architecten tegelijk hun rol als onderzoeker, auteur en lesgever kunnen opnemen, en hoe deze hybride praktijk een meerwaarde vormt voor het ontwikkelen van de architectuursector.<sup>42</sup> Maar ook de publicaties van architectenbureaus zelf tonen dat parallelle praktijken verschillende gedaantes kunnen aannemen. Recent belichtten onder andere Alive Architecture, BC architects & studios & materials, RE-ST en T.O.P. office de parallelle praktijken die ze ontwikkelden.

Uit onze bevraging bij de architectenbureaus kwamen uiteenlopende praktijken naar boven die we onderbrachten in verschillende categorieën. De indeling heeft niet als doel om de rijkdom aan parallelle praktijken te reduceren, maar om er bepaalde patronen in te ontdekken. De voorbeelden die we presenteren zijn niet exhaustief, maar geven een inzicht in de breedte en de diversiteit van de parallelle praktijk.

Een categorie die vaak genoemd werd tijdens de gesprekken is ontwerpend onderzoek. Dit onderzoek kan verschillende vormen aannemen. Het kan utopisch van aard zijn (zoals in de projecten van Superstudio of T.O.P. office die in de literatuur regelmatig aangehaald worden), het kan een cultureel perspectief bevatten (zoals bij de projecten die ingezonden worden voor biënnales of de IABR)

<sup>39</sup> Lisa De Visscher en Roeland Dudal, "We need to set the agenda for what is being built", *A+ Architecture in Belgium* 287, December 2020/januari 2021: 33-42.

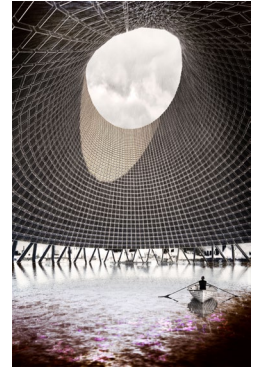
<sup>40</sup> De Visscher en Dudal, "We need to set the agenda", 36.

<sup>41</sup> Ibidem, 35.

<sup>42</sup> Eireen Schreurs, Caroline Voet en Helen Thomas eds., *The Hybrid Practitioner* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2022).

### Compagnie O – Necropolis Doel

In dit speculatieve voorstel schetst Compagnie O een ruimtelijk scenario voor de Doelpolder. Ze combineren de gewenste uitbreiding van het getijdengebied en de sluiting van de kerncentrale. Door water en land te laten interageren, rijzen de twee koeltorens boven een eenzaam en meditatief waterlandschap uit. De architecten stellen voor de monumentale torens te herinterpreteren als herdenkingsmonumenten waarin de urnen van overledenen een plek kunnen vinden.



Compagnie O – Necropolis Doel

“Wanneer we een lezing voorbereiden houden we een brainstorm met het hele bureau over de inhoud. Zo ontstaat een gedeeld discours binnen het bureau. Door de momenten van reflectie ontstaat het inzicht in de basis van waar ze mee bezig zijn.”

– Els Van Meerbeek,  
Carton123 architecten

of het kan gelinkt zijn aan beleidsvragen of toegepaste projecten.<sup>43</sup> Een tweede categorie omvat het ontwikkelen van participatieve trajecten en het uitwerken van collectieve projecten, en een derde categorie omvat artistieke projecten.

Deze drie categorieën kunnen volledig ongebonden en onafhankelijk geïnitieerd worden, maar ze kunnen ook als een deel van het antwoord op een vraag tot stand komen. Veel architecten geven aan dat ze ook in reguliere bouwprojecten streven naar het verrijken van de opgave door ongevroegde elementen toe te voegen, door de opgave kritisch te bevragen en alternatieve methodes voor te stellen. De parallelle praktijk als verrijking voor de ontwerpogave (al dan niet ondersteund met extra fondsen) resulteert bijvoorbeeld in het ontwerp voor de (semi-)publieke ruimte, het gebruik van alternatieve materialen, bouwtechnieken of -processen of een ontwerp dat tot in de details gaat en ook meubel- of objectontwerp omvat. Recent lanceerden Benoît Vandenbulcke, Harold Fallon en Benoît Burquel via het tijdschrift *Practices in Research* een oproep voor bijdragen en projecten die de parallelle praktijken die vervat zitten in reguliere projecten belichten. Ze stellen de vragen “What do architects do for free, which is not explicitly required? What drives them beyond the expectations inherent to their mandate? What is the motivation of their work? Which are the implicit or explicit duties? What are the dispositions and inclinations in their designing? What are the reflections and inspirations that feed their design practice?”<sup>44</sup>

BEYOND THE MANDATE

illustrations, and text is more than an explanation. Hence, the template provided to the authors should be considered as a toolbox or set of rules, to be used creatively.

This journal contains selected and double-blind peer reviewed articles by authors who contributed to the Practices in Research conference that was held at CIVA and the Faculty of Architecture La Cambre Horta at ULB in Brussels, on March 7th 2023.

### Beyond the Mandate: a call for contributions

For all projects, architects receive a mandate, be it explicit or implicit. There are expectations and results to be obtained: programs to fulfil, budgets and timelines to keep, regulations and norms to obey or to negotiate, authorizations to obtain and construction sites to monitor. But these mandates also come with freedom, the possibility to address individual or collective ambitions, pleasure, sensibility, or responsibility. Additionally, designing architecture is a public matter. It entails engagements and societal duties that reach beyond the immediate interest of a commissioner. Moreover, practicing architecture is a cultural performance, involving a larger public than the individual commissioner. Maybe this margin, this freedom of proposals, but also this societal duty, is at the same time what lies beyond the mandate, and what enables the mandate.

8

“Beyond the Mandate”

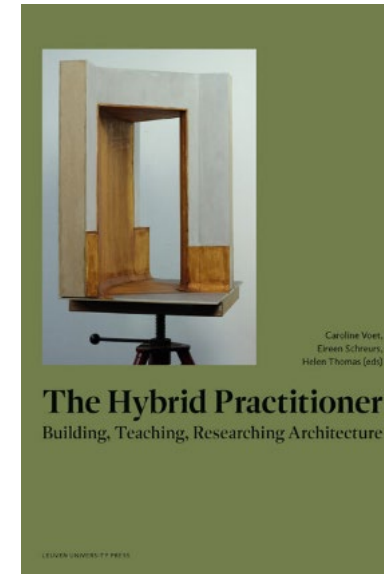
De meeste architecten reflecteren geregeld over hun eigen praktijk. Dat gebeurt soms op uitnodiging van presentatieplatformen (zoals VAI, A+/Bozar, CIVA, enz.) en kan resulteren in thematische of onderzoekstentoonstellingen en -publicaties, in groepstentoonstellingen of in monografische projecten. Uit de gesprekken die we voerden blijkt dat een groot deel van de reflectieve initiatieven onder de radar blijft, en nauwelijks gedeeld wordt met het publiek of met de sector. Bovendien zit een aanzienlijk deel van de parallelle praktijken die ontwikkeld worden vervat in de dagelijkse werking van een bureau.

<sup>43</sup> De drie categorieën die aangehaald worden zijn gebaseerd op de inzichten van Els Vervloesem, die in het opleidingsonderdeel *Ruimtelijke en ontwerpmethodes* deze indeling doceert aan de studenten architectuur.

<sup>44</sup> Benoît Vandenbulcke, Harold Fallon en Benoît Burquel, “Beyond the Mandate: a call for contributions”, *Practices in Research*, 4 (2023): 8-9. Het resultaat van de oproep was een lijvig volume van het tijdschrift dat online geraadpleegd kan worden: <https://www.architectureinpractice.eu/pirjournal>

Het schrijven van teksten, het maken van tekeningen, maquettes en andere presentatiemiddelen en het ontwikkelen van een eigen ontwerphouding toont de onderliggende parallelle praktijk in een architectenbureau.

Naast de praktijken met een tastbare output, nemen veel architecten een dienstverlenende rol op in de architectuursector. Regelmatig komt het belang van het (academisch) onderwijs aan de oppervlakte, en wordt de kruisbestuiving tussen ontwerp, onderwijs en onderzoek benadrukt (zoals ook in het boek *The Hybrid Practitioner*).<sup>45</sup> Architecten zijn ook lid van kwaliteitskamers, ze nemen deel aan jury's, geven lezingen en rondleidingen en ze nemen deel aan debatten en panelgesprekken. De reflectie die deze praktijken met zich meebrengen wordt door bijna alle bureaus als een cruciaal element beschouwd.



*The Hybrid Practitioner, 2022*

Dit boek stelt het concept van de *hybrid practitioner* voor, die de kloof tussen de academische wereld en de praktijk overbrugt door na te denken over hoe verschillende aspecten van de architectuurpraktijk, -theorie en -geschiedenis elkaar kunnen versterken. Deze benadering opent volgens de auteurs een reeks mogelijkheden om een engagement aan te gaan met de hedendaagse samenleving

<sup>45</sup> De kruisbestuiving tussen onderwijs, onderzoek en de ontwerppraktijk kwam geregeld aan bod. In dit onderzoek werd er niet dieper op ingegaan, maar deze wisselwerking zou in een vervolgonderzoek tot nieuwe inzichten over de sector kunnen leiden.

“Een van de methodes die bij URA een voortdurende ongevraagde praktijk is, is het maken van maquettes op verschillende schalen. Er wordt onderzoek gedaan aan de hand van maquettes en sculpturen. Als rode draad en noodzakelijke fase in het proces kan het latere projecten voeden en beïnvloeden.”  
– Yves Malysse,  
URAYves Malysse Kiki Verbeeck

“Je kan dit soort projecten één dag per week doen, maar het is niet rendabel om er meer tijd aan te besteden. Projecten die bureaus, en ook grote bureaus, overeind houden zijn de commerciële projecten, terwijl de culturele projecten de uitstraling bepalen.”  
– Brecht Van Duppen,  
Ruimteveldwerk

“In ons bureau nemen we gevraagde en ongevraagde projecten op dezelfde manier op in de planning. Zo’n projecten hebben voor ons een gelijkwaardige plek in de architectuurpraktijk. Ongevraagde projecten maken zo’n 10% uit van onze praktijk.”  
– Lauren Dierickx, LDSRa

“De verhouding tussen de economische realiteit van een bureau en het ontwikkelen van parallelle praktijken is een evenwichtsoefening.”  
– Willem Coenen,  
Atelier Scheldeman

“We zouden meer tijd willen investeren in parallelle praktijken om voortdurend uitgedaagd te worden. We hebben continu minstens één verruimend onderzoeksproject lopen, maar meer kan niet, want dat is financieel niet houdbaar.”  
– Carmen Van Maercke, Fallow

“Wij kunnen gewoon niet meer binnen de lijntjes kleuren.”  
– Laurens Bekemans,  
BC architects & studies & materials

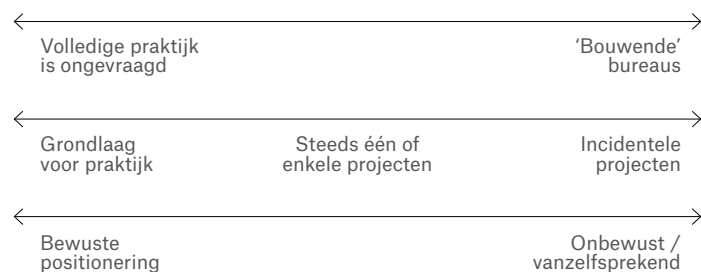
“Zoekende zielen passen niet binnen een economische logica.”  
– Ken De Cooman,  
BC architects & studies & materials

“Wij zijn een ongevraagde, culturele praktijk.”  
– Dimitri Minten,  
RE-ST architecten

## Plaats en betekenis van parallelle praktijken

Uit de gesprekken met de 26 geselecteerde architectenbureaus blijkt dat de betekenis en de plaats van de parallelle praktijken in het geheel van de architectuurpraktijk per bureau sterk verschilt. Architectenbureaus kunnen op een spectrum gesitueerd worden, waarbij zich aan de ene zijde bureaus bevinden van wie de activiteiten (bijna) uitsluitend uit ongevraagde, ongebonden praktijken bestaan, en aan de andere zijde bureaus die zich niet of nauwelijks buiten de grenzen van de reguliere bouwpraktijk begeven. Bureaus die zich grotendeels op de parallelle praktijk richten, ontwikkelen in de meeste gevallen een specifiek businessmodel om de projecten rendabel te maken.

### Plaats en betekenis van parallelle praktijken

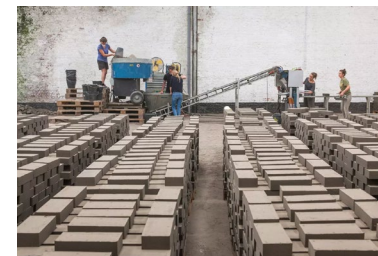


Ook de wijze waarop de parallelle praktijken geïntegreerd worden in de werking van het bureau verschilt sterk. Sommige bureaus geven aan dat ze incidentele projecten initiëren waarbinnen ze experimenteren met de parallelle praktijk. Voor deze projecten wordt vaak beroep gedaan op een subsidie, of wordt in opdracht van een architectuurcultuurorganisatie gewerkt. Andere bureaus geven aan dat ze steeds één of enkele ongevraagde projecten parallel aan de reguliere praktijk hebben. Deze keuze is doorgaans gedreven door de economische realiteit: een architectenbureau moet rendabel zijn, en parallelle praktijken worden vaak onbezoldigd opgezet, of ze brengen minder op dan een bouwproject in opdracht. Bij veel bureaus kan de parallelle praktijk beschouwd worden als een humuslaag die de andere projecten voedt, en die projecten die in opdracht worden uitgevoerd kan verrijken.

De strikte wetgeving rond de architectentitel kan soms beperkend zijn voor het ontwikkelen van een parallelle praktijk. De Wet de Laruelle is in het voorjaar van 2024 (nadat de interviews plaatsvonden) aangepast, waardoor er een aanzienlijke versoepeling is van de wettelijke voorwaarden voor rechtspersonen die het beroep van architect uitoefenen. Zo zijn er nu ook andersoortige activiteiten zoals meubelontwerp mogelijk, en mogen ook niet-architecten bestuurder zijn van een architect-rechtspersoon. De Architectenwet uit 1939 schrijft nog steeds voor dat een architect niet zelf kan bouwen, omdat de rollen van architect en aannemer niet verenigbaar zijn. Een aantal geïnterviewde bureaus, waaronder Atelier Scheldeman en BC architects, gaven aan dat deze beperkingen het uitwerken van innovatieve projecten hinderen. Over het algemeen wordt de invulling van het beroep van architect in wet- en regelgeving, en ook door een organisatie als de Orde van Architecten, nog eerder eenzijdig bekeken. Architecten gaan op zoek naar strategieën om er een bredere invulling aan te geven.

## BC architects & studies & materials

BC onderscheidt zich van vele andere architectuurpraktijken door de methodes die ze hanteren (workshops, internationale open source-netwerken, tentoonstellingen) en de grondstoffen die ze gebruiken (lokale, gerecycleerde, ecologische materialen); door de invulling van de rol van de architect in het bouwproces (als consultant, adviseur, mediator, onderzoeker, werfleider, aannemer) en het herdenken van de verhouding tussen opdrachtgever, ontwerper, vakman en gebruiker; en door de coöperatieve organisatie van hun bureau. De hybride-structuur van de organisatie legt de filosofie van het bureau bloot. De oprichters zijn overtuigd dat, om als architect een positieve impact te hebben op de maatschappij, ze de rol van de verschillende actoren in het bouwproces moeten durven bevragen. Experimenteren met de grenzen van de discipline is cruciaal. De oprichting van de vzw BC studies als organisator van bouwworkshops op de site en de coöperatie BC materials als materiaalproducent kwamen voort uit een beperking in de Belgische wetgeving die de rol van de architect en de aannemer strikt van elkaar scheidt. Aangezien BC betrokken wil zijn in het volledige bouwproces, en de driehoek opdrachtgever – ontwerper – aannemer wil doorbreken, wilde het bureau meerdere rollen kunnen opnemen.



BC architects & studies & materials  
© Thomas Noceto

“Wij zijn als bureau altijd activistisch geweest. Jullie vraag naar de betekenis van parallelle praktijken in het bureau heeft ons aan het denken gezet. De *unsolicited practice* is voor een stuk de basis van ons bureau en vormt bijgevolg een belangrijke meerwaarde. Voor URA is ieder project en ieder onderzoek een manier om standpunt in te nemen in de lopende maatschappelijke debatten.”

– Kiki Verbeeck,  
URAYves Malysse Kiki Verbeeck

“We zijn ons bureau gestart met ongevraagde praktijken, zonder klanten. Nu is de verhouding tussen ongevraagde projecten en projecten in opdracht ongeveer 50-50, wat we deels financieren met subsidies. Het is onze ambitie om naar 100% ongevraagde praktijken te evolueren.”

– Petra Pferdmenges,  
Alive Architecture

“De toegang tot subsidies en presentatieplatformen was in het begin zeer belangrijk. We hebben het thema van *the Act of Building* kunnen inzetten om een netwerk uit te bouwen in de sector.”

– Laurens Bekemans,  
BC architects & studies & materials

“Als jonge architect is het erg belangrijk om een eigen portfolio en expertise op te bouwen. Het ontwikkelen van een eigen visie en methode moet onafhankelijk van het werk in een groot bureau kunnen gebeuren.”

– Malgorzata Maria Olchowska

“Omdat ik onafhankelijk wil blijven, werk ik vaak bijna als een kunstenaar. Ik initieer zelf, en ik bevraag zelf. Zo kon ik als jonge architect mijn praktijk vormgeven. Nu word ik benaderd voor samenwerkingen. De komende jaren is het mijn doel om vanuit die opgebouwde positie langzaam ook de stap zetten om de ontwerpende kant te stimuleren en te gaan bouwen.”

– Sophia Holst

## Onaangeboord potentieel

De mate waarin architecten zich bewust zijn van de waarde van de parallelle praktijken die ze ontwikkelen, en de wijze waarop ze deze praktijken inzetten om het beeld van het bureau in de sector en de maatschappij te vormen, kennen eveneens grote verschillen. Terwijl bepaalde bureaus de ongevraagdheid als een troef uitspelen om zich te onderscheiden van andere spelers en een netwerk van partners en opdrachtgevers uit te bouwen, zijn andere bureaus zich minder bewust van het potentieel van de parallelle praktijken.

Dit onaangeboorde potentieel dat uit de gesprekken met architecten bleek, is een belangrijk inzicht dat uit dit onderzoek naar voren komt. Hoewel in de selectie van geïnterviewden architectenbureaus werden opgenomen waarvan we vooraf wisten dat parallelle praktijken een belangrijke rol zouden spelen, tonen de gesprekken dat ook bureaus die er zich nauwelijks van bewust zijn, zulke praktijken ontwikkelen. Dit onderzoek vormt een eerste peiling, en het toont het topje van de ijsberg. Parallelle praktijken zijn een zeer belangrijk thema in de sector, en ze worden in veel bureaus in meerdere of mindere mate ontwikkeld om de eigen praktijk, de projecten in opdracht of de architectuursector te verrijken. Het stellen van de vraag wakkerde bij heel wat architectenbureaus een bewustzijn aan over het belang van hun ongevraagde, ongebonden projecten.

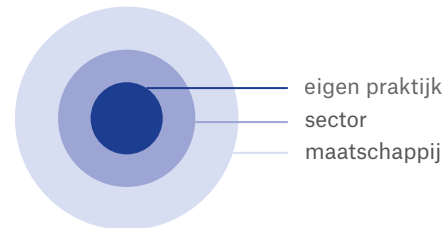
## Generaties: de parallelle praktijk en de fase van het architectenbureau

Hoewel uit de gesprekken bleek dat de parallelle praktijk voor architectenbureaus in elke ‘levensfase’ van belang is, vestigen we de aandacht specifiek op de grote impact voor jonge of net gestarte bureaus. Jonge bureaus benadrukken dat de parallelle praktijk hen de mogelijkheid geeft om een eigen identiteit te ontwikkelen, om te reflecteren over hun betekenis in de sector en de samenleving, en ze geven aan dat de praktijken die buiten de reguliere bouwpraktijk ontwikkeld worden vaak op kortere termijn gerealiseerd kunnen worden. De parallelle praktijken vormen voor jonge bureaus zo de opmaat voor het ontwikkelen van een portfolio, een netwerk, een werkwijze om verdere (al dan niet reguliere, in opdracht uitgevoerde) projecten uit te bouwen. In deze fase is het belang van goede (financiële) ondersteuning van de parallelle praktijk dan ook zeer groot.

5.

## **Meerwaarde van parallele praktijken**

Welke meerwaarde bieden parallelle praktijken? Dat vroegen we in de interviews met architecten. Hun antwoorden zijn in te delen in drie niveaus. Het eerste is de meerwaarde die de activiteiten opleveren voor de eigen praktijk van de architect, zoals het werken aan artistieke excellentie en positionering. Het tweede niveau is de betekenis voor de gehele architectuursector door kennisverdieping en het delen van nieuwe inzichten. Het derde niveau is de maatschappelijke meerwaarde van parallelle praktijken: het agenderen, onderzoeken en mee oplossen van actuele thema's en vraagstukken in de samenleving.<sup>46</sup> Uit de gesprekken komt naar voren dat de drie niveaus op elkaar inspelen.



De meerwaarde die parallelle praktijken bieden, kunnen we indelen in drie niveaus.

## 5.1 Maatschappelijke meerwaarde

### Kracht van verbeelding, oplossingsgericht denken

Architecten zijn in staat om complexiteit te omarmen en vele belangen samen te brengen in een ruimtelijke visie. Ontwerp biedt de mogelijkheid om alternatieve oplossingen en toekomstige verbeelden. Terwijl er in de reguliere praktijk van het bouwen vaak weinig ruimte voor is, kan die maatschappelijke meerwaarde juist in de ongevraagde en autonome architectuurpraktijk versterkt worden. Michiel Dehaene en Lieven De Cauter schreven al dat de parallelle wereld de vrije ruimte biedt om de visionaire kracht van architectuur aan te boren.<sup>47</sup> Giovanna Borasi argumenteerde: "Here architecture is no longer understood as a practice that inevitably brings about the construction of an artifact, but as a way of thinking, observing, and analyzing the present and the society in which we operate; of identifying and asking questions while marking a new territory on which to act; of looking for or inventing suitable tools; and, finally, of responding generously and concisely."<sup>48</sup>

Ontwerpend onderzoek kan gaan van utopisch tot toegepast onderzoek, gericht op het aanjagen van gesprek of het verbeelden van een alternatieve toekomst. Els Vervloesem schreef hierover: "De inzet van ontwerp is cruciaal bij het waken over de toekomst van de stad. Op dat vlak blijven de ideeën van de Nederlandse stedenbouwkundige Taeke de Jong inspireren."<sup>49</sup>

<sup>46</sup> Deze driedeling sluit aan bij de indeling die het Nederlandse Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie hanteert voor de deelregelingen voor onder meer architectuur waarin zij projectsubsidies toekennen.

<sup>47</sup> Dehaene en De Cauter, "Meditations on razor wire: Hyper-Architecture versus Infra-Architecture".

<sup>48</sup> Borasi, *The Other Architect*.

<sup>49</sup> Taeke M. de Jong, *Het ontwerpen van de toekomst*, <http://www.taekem-dejong.nl/Publications/2000/Aanvulling%20Het%20ontwerpen%20van%20de%20toekomst.htm>.

### Ciel Grommen en Maximiliaan Royackers – Seasonal Neighbours

Dit project vertrok vanuit een persoonlijke fascinatie voor de seizoensarbeiders die jaarlijks werken in de tuinbouwbedrijven rond het geboortedorp van een van de architecten. Een tijdelijk paviljoen, *House for Seasonal Neighbours*, was een poging om een publieke plek te creëren die loskomt van werk en werkgever, en waar lokale bewoners en seizoensarbeiders elkaar kunnen ontmoeten. Het bord legde in vijf talen uit dat dit project 'een monument voor de thuisloze aanwezigheid van seizoenarbeiders in de regio' was. Gedurende een oogstseizoen was het paviljoen de achtergrond voor discussie, bevraging en beleven van de veranderende sociale relaties die de evoluties in het lokale en eeuwenoude metabolisme van de fruitteelt met zich meebrengen. Inmiddels groeide het project *Seasonal Neighbours* uit tot een internationaal samenwerkingsverband tussen architecten, kunstenaars en auteurs wier praktijken raken aan aspecten van seizoenswerk, landbouw en nabuurschap.



Ciel Grommen en Maximiliaan Royackers – Seasonal Neighbours © Olmo Peeters

### Laura Muyldermans + LDSRa + Olivier Goethals – Bouwaanvraag

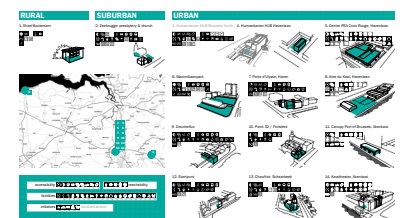
In dit project stelden de samenwerkende architecten zich expliciet de vraag wat een ontwerp in opdracht van 'het algemeen welzijn' zou zijn. Ze selecteerden twee locaties in Brussel en vier in Gent waarvoor ze een alternatief ontwerpscenario voorstelden. Voor de zes locaties bereidden ze een bouwaanvraag voor met 'het algemene welzijn' als aanvrager. Deze dienden ze in bij de dienst stedenbouw. De bouwaanvragen nemen positie in en 'durven wat gefluisterd wordt hardop uit te spreken'. Door buiten de regelgeving te treden creëren de architecten een vrije ruimte waarin ze resoluut kunnen kiezen voor het maatschappelijk belang.



Laura Muyldermans + LDSRa + Olivier Goethals – Bouwaanvraag © 019 (Valentijn Goethals) voor ontwerp poster

### Ruimteveldwerk – Places of Solidarity in Public Space

Via een BWMSTR Label startte Ruimteveldwerk, samen met LAVA architecten en Vluchtelingenwerk Vlaanderen, dit project op dat onderzoekt wat een plaats van solidariteit in de publieke ruimte kan betekenen. De actuele problematiek van 'transmigratie' was hierbij het vertrekpunt, waarbij wordt gewerkt op drie schaalniveaus: de Brusselse Noordwijk, Zeebrugge en een snelwegparking in het landelijke Boutersem. Het project richt zich op een doelgroep van mensen op de vlucht die nooit de rol van opdrachtgever kan opnemen. De ontwerpers gaan op zoek naar een ruimtelijk concept waarin kwetsbare mensen niet worden weggedrukt of weggestopt maar op een positieve manier in contact komen met lokale burgers door hen een plek in de publieke ruimte te geven.



Ruimteveldwerk

“Voor ons bureau is maatschappelijke meerwaarde belangrijk. We werken alle drie vanuit idealisme. Het gaat ons niet om in ‘de boekjes’ te komen, er staat meer op het spel dan enkel onze boterham verdienen. Daarom investeren we als bureau ook veel tijd in ecologisch onderzoek en starten we ook privé initiatieven.”

– Tinne Verwerft,  
muruur architecten

“Ten opzichte van andere kunstvormen is de eigenheid van architectuur dat de maatschappij veranderd wordt, en dat de gebouwde omgeving gewijzigd kan worden. Dat is een geschenk met een grote verantwoordelijkheid. Werken met vorm en dat koppelen aan grote achterliggende ideeën blijft heel boeiend.”

– Els Van Meerbeek,  
Carton123 architecten

“Binnen reguliere projecten werken we vaak aan een ‘schaduwagenda’ als verdediger van maatschappelijke thema’s. Ambities hoger stellen en een bouwheer overtuigen vraagt tijd om te beargumenteren.”

– Bart Verstappen en Niels Baeck,  
evr-architecten

“Ik ervaar als architect altijd een extra ‘denkbeeldige opdrachtgever’ mee aan de ontwerptafel. Die stem is niet in concurrentie met de opdrachtgever, maar heeft wel een mandaat. Het is de *added value* van architectuur, die moeilijk te valoriseren is. De regelgeving vraagt dat architecten hun verantwoordelijkheid nemen op bouwkundig vlak, maar wie is de engelbewaarder voor het artistieke domein?”

– Laura Mugldermans

Hij stelt dat ontwerp en ontwerpend onderzoek nodig zijn om mogelijke toekomst te verkennen, voorbij politieke of bestaande wetenschappelijke conventies. In de wetenschap ligt de focus op *waarschijnlijke* toekomst, de politiek richt zich op *wenselijke* toekomst. De kracht van ontwerpend onderzoek ligt dus in het feit dat *mogelijke* toekomst, die nog niet of moeilijk voorstelbaar zijn, en dus buiten de andere twee toekomst vallen, kunnen worden blootgelegd, bediscussieerd, onderzocht, en beoordeeld.<sup>50</sup>

Het ongebonden karakter van de parallelle praktijken biedt de mogelijkheid om opdrachten, beleid en politieke keuzes kritisch in vraag te stellen. Voorbeelden zijn ontwerpend onderzoek naar urgente maatschappelijke thema’s in deze tijd, zoals de woningcrisis en het tekort aan sociale en betaalbare woningen, het omgaan met wateroverlast en droogte, en studies rond natuurinclusief bouwen.

De parallelle praktijken bieden architecten een context om niet enkel reactief te werken, maar ook proactief en op eigen initiatief projecten op te starten (Ole Bouman verwees hier ook al expliciet naar met *Unsolicted Architecture*). Veel van de geïnterviewde architecten geven aan dat ze parallelle praktijken initiëren vanuit idealisme of soms ook activisme dat gericht is op het bewerkstelligen van een positieve verandering. Bovendien agenderen ze thema’s die door niemand worden opgepakt of die door anderen niet als een architecturale of ruimtelijke opgave worden gedefinieerd. Een voorbeeld is het project *Seasonal Neighbours* van Maximiliaan Royackers en Ciel Grommen, waarin ze het fenomeen van seizoensarbeiders in beeld brachten, als sociale én ruimtelijke opgave.

### Publieke meerwaarde

In elke opdracht dient de architect naast de opdrachtgever ook een breder publiek belang te dienen.<sup>51</sup> De parallelle vrije ruimte hoeft geen ‘virtuele wereld’ te zijn, die volledig losstaat van de praktijk van het bouwen. Door van binnenuit de grenzen van die reguliere bouwpraktijk op te rekken, door extra tijd en ruimte in te lassen voor onderzoek, analyse of het ontwerpen van scenario’s, wordt de bijdrage aan de publieke agenda versterkt. Jeremy Till benadrukt in zijn boek *Architecture Depends* hoe de afhankelijkheid juist de kracht van architectuur bepaalt.<sup>52</sup> De geïnterviewden geven het belang aan om vanuit die afhankelijkheidspositie kritische vragen te stellen en een publieke rol op te nemen.

Een aantal van de geïnterviewden benoemt dit als een ‘schaduwagenda’ of een ‘denkbeeldige opdrachtgever’, naast de daadwerkelijke opdrachtgever. Dit is ook waar Burquel, Vandenbulcke en Fallon naar refereren in hun publicatie ‘Beyond the Mandate’: “Additionally, designing architecture is a public matter. It entails engagements and societal duties that reach beyond the immediate interest of a commissioner. Moreover, practicing architecture is a cultural performance, involving a larger public than the individual commissioner.

50 Els Vervloesem, “Bouwen aan het stadsbouwmeesterschap”, in *Samen Stad Gebouwd: Bouwmeesterrapport 2017-2023* (Stadsbouwmeester Gent, 2023), 19.

51 Artikel 1 uit het *Reglement van beroepsplichten*, een set van morele gedragsregels die de architect moet naleven bij de uitoefening van zijn beroep: “De uitoefening van het architectenberoep, langs de uitdrukking van de eigentijdse verlangens om, en door deze zoveel mogelijk te transponeren in wat in de toekomst het levens- en het werkmilieu van de mens zal uitmaken, poogt zekere essentiële waarden veilig te stellen. Ongeacht zijn statuut legt de architect getuigenis af van een voortdurende eerbied ten aanzien van alle factoren die het milieu beïnvloeden, en moet hij zijn houding daarop optimaal afstemmen. Hij behoort scheppingen te verwezenlijken die het natuurlijk en cultureel patrimonium dat gevrijwaard dient te worden, verrijken. De architect moet zijn beroep uitoefenen met bekwaamheid en doeltreffendheid en met inachtneming van de beroepsethiek.”

52 Till, *Architecture depends*.

### Architectuuratelier Dertien12 - Brieven aan de Stad

Architectuuratelier Dertien12 is gevestigd in Brugge. Het bureau zoekt lokaal engagement door steeds in een leegstand pand kantoor te houden. Ook organiseert het kantoor, in samenwerking met De Republiek, de lezingenreeks *Brieven aan de Stad*. Mensen met diverse achtergronden lezen een brief voor met suggesties of wensen voor de stad Brugge op een inspirerende, vaak onbekende locatie in de stad. Het doel is diverse actoren waaronder de stad, beleidsmakers en bewoners te inspireren. Tijdens de Triennale Brugge 2024 organiseerde Dertien12 een speciale editie in de vorm van een stedelijke expeditie: *We Wake the City*. In oktober 2024 verschijnt een publicatie met de eerste veertig brieven.



Architectuuratelier Dertien12 –  
Brieven aan de stad  
© Femke Den Hollander

### OntwerpAtelier Chambrang – Lokaal verankerde praktijk in Borgerhout

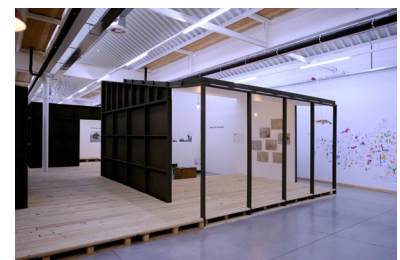
Toen het jonge bureau OntwerpAtelier Chambrang steeds meer opdrachten kreeg voor verbouwingen van woningen in Borgerhout, de Antwerpse wijk waar de oprichters zelf wonen en werken, ontwikkelde het bureau een lokaal verankerde ontwerp aanpak. De ‘parallelle praktijken’ bevinden zich bij OntwerpAtelier Chambrang vooral tussen de regels van de praktijk van het bouwen. In elk project zorgen ze voor een interventie waarmee ze de publieke en sociale ruimte opladen, zoals een stadskamer die kan openen naar de straat, een ingebouwde zitbank met mini-bibliotheek of een dakserre met tomaten voor de hele buurt. Bovendien bouwen ze aan een netwerk van betrokken bewoners: de zelfbouwer helpt bij het verbouwproject van de burens, en de materialen van de ene woning worden gerecupereerd in de andere. Alle kleine verhalen bij elkaar krijgen een grote betekenis binnen de wijk. De opgebouwde lokale expertise krijgt inmiddels ook een vertaling in een herontwerp voor participatief kunstenhuis Rataplan in dezelfde wijk. Tijdens een speelstraat (Openstratendag) werden de krachten van buurtbewoners daar al gebundeld om via de binnenplaats een nieuwe stedelijke doorsteek te maken.



OntwerpAtelier Chambrang –  
Rataplan: de val van de muur

### muruur architecten – Scenografie Picturale

Muruur architecten heeft naast een kantoor in Gent ook een vestiging in Ronse. Het bureau engageert zich om het lokale artistieke klimaat in deze kleine stad mee levendig te houden. Sinds 2013 ontwerpen ze tweejaarlijks onbetaald de scenografie van *Picturale*, een tentoonstelling voor illustratoren van kinderboeken.



muruur architecten – Scenografie  
Picturale © Petra Decouttere

“In België blijkt het altijd nog vrij moeilijk om aannemelijk te maken dat architectuur een culturele betekenis heeft. Steeds gaat het over de praktische kanten van het bouwen, wat ik niet verkeerd vind. Architecturale waarde ontstaat maar door binnen een raster van alleen maar praktische beschouwingen, toch iets te bereiken dat mensen inspireert, dat memorabel is, dat meer is. Ik heb nooit een tegenstelling gezien tussen het dagdagelijkse en het culturele. Wij werken in een narratief van *the everyday*. Ik word kregeliger als dit gezien wordt als ‘doe maar gewoon’. Het dagelijkse zit vol met diepere lagen, op een of andere manier moet architectuur daaraan toekomen en dat zichtbaar maken. Dat moet in gebouwen gebeuren. Daarbinnen moet culturele diepte gezocht kunnen worden.”

– Paul Vermeulen,  
De Smet Vermeulen architecten

“Klanten bouwen mee: mensen met een beperking, jongeren, heel diverse doelgroepen. We maken de ontwerpen zo dat het heel eenvoudig is om ze te bouwen en we gebruiken lokale materialen als basis. Met deze projecten kan je als ontwerper veel mensen betrekken die normaal gezien geen toegang hebben tot deze processen.”

– Willem Coenen,  
Atelier Scheldeman

“Wij zoeken steeds naar contexten waar experiment mogelijk is, en niet enkel bouwtechnisch, maar ook wat betreft samenwerkingen en insteken om een project te benaderen.” –

Els Van Meerbeek,  
Carton123 architecten

“Het project *Bouwaanvraag* richt zich niet enkel tot de stedenbouwkundige overheid, maar ook tot ontwerpers. Het project nodigt de architect uit om geen slaaf te worden van procedures en de vreugde van het handelen te incorporeren. Het is een verbeelding van een alternatief scenario.”

– Laura Mugldermans

Maybe this margin, this freedom of proposals, but also this societal duty, is at the same time what lies beyond the mandate, and what enables the mandate.”<sup>53</sup> Dat de ruimte en tijd om die essentiële kritische rol op te nemen binnen architectuuropdrachten zwaar onder druk staat, komt uitgebreider aan bod in het volgende hoofdstuk.

Hoewel de maatschappelijke meerwaarde soms over omvangrijke en globale thema's lijkt te gaan, kan ze ook dichtbij en op kleinere schaal gevonden worden. In de architectuurcultuur werken lokale of regionale architectuurorganisaties vaak rond specifieke locaties, waardoor urgente maatschappelijke thema's een concrete vorm krijgen waarover ook bewoners, lokale besturen en andere (lokale) actoren kunnen meepraten. De lokale inbedding biedt daarmee een grote kracht om diverse actoren bij ruimtelijke uitdagingen te betrekken en tot concrete oplossingen en verandering te komen. Een aantal architectenbureaus dat we spraken, kiezen er ook voor zich sterk lokaal te engageren en zo bij te dragen aan een publiek debat en de directe omgeving te verbeteren. Zo zijn er architectenbureaus die zich in het bijzonder inzetten om de ruimtelijke kwaliteit en leefbaarheid van hun dorp, wijk of stad te verbeteren.

### In gesprek met gebruikers en bewoners

Parallele architectuurpraktijken kunnen ook een bijzondere focus leggen op participatie van bewoners en gebruikers. Deze parallelle praktijken richten zich op sociale vraagstukken, op de geleefde ruimte, of ze verspreiden inzichten uit de architectuursector naar een breder publiek om mensen de betekenis van ruimtelijk ontwerp te tonen of hen bijvoorbeeld aan te zetten om meer ecologisch te bouwen.

## 5.2 Meerwaarde voor de architectuursector

### Experiment

De parallelle praktijk biedt een vrijplaats voor experiment, om onderwerpen in vraag te stellen en oplossingen te zoeken die niet binnen de reguliere bouwpraktijk ontstaan. Dat kan gaan om vernieuwende bouwtechnische oplossingen en ontwerpend onderzoek, maar ook experiment met nieuwe samenwerkingsvormen en manieren van proces.

Voor jonge architecten met een eigen praktijk, maar ook als medewerkers in een bureau of als student, zijn parallelle praktijken een vorm van opleiding en ontwikkeling. Ze kunnen een vrije ruimte bieden om te experimenteren, te verdiepen, om de juiste vragen te leren stellen en een ontwerphouding te ontwikkelen. Dat zorgt voor een jonge generatie architecten die hun expertise kan inzetten om ook in de toekomst waardevolle en kwalitatieve projecten te realiseren.

### Taktyk en Alive Architecture – Parckfarm

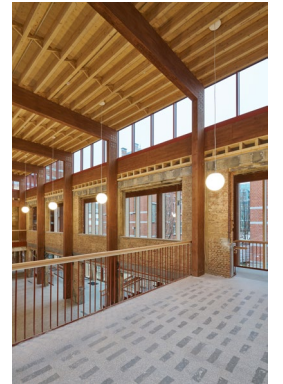
Het project *Parckfarm* ontstond in de zomer van 2014 uit het Parckdesign-festival, een designbiënnale rond openbare ruimte in Brussel. Een verlaten restructuur van Tour & Taxis werd ruimte voor een (tijdelijk) experiment. Alive Architecture (Petra Pferdenges) en Taktyk (Thierry Kandjee) vormden het curatorenteam. Zij nodigden kunstenaars, (landschaps)architecten, studenten en buurt- en stadsbewoners uit om samen te experimenteren met een alternatief, democratischer model van openbare ruimte, qua ontwerp, programmering en organisatie. Een open karakter, laagdrempelig gebruik en ruimte voor toe-eigening stonden hierbij centraal. Ze vertrokken van wat er al was, namelijk enkele informele volkstuinjes. In het ontwerpproces stond spontane participatie hoog op de agenda, zodat de buurt zich vanaf het begin nauw betrokken voelde bij het project. Na het festival werd het project door de bewoners van de omliggende buurten voortgezet met de oprichting van de vzw Parckfarm T&T. Zo heeft een tijdelijke praktijk een permanent bestaan gekregen en draagt Parckfarm T&T op een duurzame manier bij aan de sociale en ruimtelijke veranderingen in de buurt.



Taktyk en Alive Architecture – Parckfarm

### TM evr-architecten, BC architects & studios & materials, Callebaut Architecten en VK-engineering – Usquare

Het werk van evr-architecten beweegt zich vooral rond de praktijk van het bouwen. De parallelle praktijk bevindt zich er voor het bureau om binnen de grenzen van de bouwpraktijk een ‘schaduwagenda’ te dienen die staat voor het publieke belang, vanuit een duurzame benadering. Dat doen ze onder meer door samenwerkingen aan te gaan en ruimte te maken voor onderzoek. Een voorbeeld is het project Usquare in Brussel, dat het bureau samen met BC architects, Callebaut Architecten en VK-engineering ontwierp. De voormalige kazernes in Elsene worden herbestemd tot universitaire site en nieuwe stadswijk. Het project ontving financiële ondersteuning uit het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling 2014-2020 voor het onderzoeksdeel onder leiding van de ULB, VUB en het Gewest voor de ondersteuning van de circulaire economie. Het project werd ook geselecteerd voor de projectoproep van Be.exemplary, waarmee Brussel innovatieve bouwen en renovatieprojecten financieel ondersteunt en de lessen opschaalt voor vertaling naar de bredere sector.



TM evr-architecten, BC architects & studios & materials, Callebaut Architecten en VK-engineering – Usquare © ALLT

### Fallow, 1010au en GRUE – Stedelijke natuur

De bureaus werden geselecteerd voor een BWMSTR Label rond stedelijke natuur, wat resulteerde in een tentoonstelling voor het VAI in DE SINGEL. Het onderzoek richtte zich op het verleden, heden en de toekomst van de natuur in de architectuurproductie. De campus van DE SINGEL fungeert als casestudy. Hoe verovert de natuur vandaag haar plek in en rond het gebouw? De bureaus zien in de dagelijkse praktijk onvoldoende ambitie van publieke opdrachtgevers om het ‘more-than-human’-perspectief mee te nemen in het ontwerp. Dit onderzoeksproject wil het onderwerp agenderen en een discussie tot stand brengen.



Fallow, 1010au en GRUE – Stedelijke natuur © Leonie Jacqmin

“Samenwerkingen opzetten binnen en buiten de sector is de grootste meerwaarde van de parallelle praktijken. Het biedt de mogelijkheid om andere manieren van aan architectuur doen te verkennen. Bij CC De Grote Post maken we bijvoorbeeld geen plannen, maar schetsen die het gebruik van ruimtes vatten. We stellen er voor om aan de slag te gaan met werknemers en bezoekers die geen architect zijn, en denken scenario's uit waarmee ze zonder architect aan de slag kunnen. Zo treden we buiten het klassieke kader.”

– Brecht Van Duppen,  
Ruimteveldwerk

## Samenwerking en uitwisseling

Elke architectuuropgave is in principe uniek en vraagt een diepgaand onderzoek naar de vraag van de opdrachtgever, het programma, de randvoorwaarden, de context en andere aspecten. De kennis die dit oplevert, blijft echter vaak bij de bureaus zelf. Zeker op het vlak van duurzaamheid, het organiseren van het ontwerpproces en het ontwikkelen van innovatieve instrumenten en concepten, is er nood aan meer kennisdeling in de sector. Een aantal geïnterviewden geeft aan dat net hun parallelle praktijk hen de ruimte biedt om samenwerkingen aan te gaan, zowel binnen de sector als cross-sectoraal. Dat biedt nieuwe perspectieven en vergroot de kans op innovatie.

Veel gesprekspartners geven aan dat ze het competitieve karakter in de architectuursector problematisch vinden, en dat een samenwerking rond maatschappelijke thema's en nieuwe benaderingen en methodes een meerwaarde zou betekenen. Het aangaan van slimme allianties en publiek-private samenwerkingen wordt als een mogelijkheid gezien om parallelle architectuurpraktijken te versterken. Er is ook vraag naar debatten en gesprekken over hoe architecten grote maatschappelijke thema's benaderen, en wat de drijfveren van bureaus zijn. De parallelle praktijk zou deze samenwerking en uitwisseling kunnen stimuleren. De geïnterviewden geven aan dat er nog ruimte is voor het versterken van deze uitwisseling, bijvoorbeeld door meer mogelijkheden te creëren om de parallelle architectuurpraktijken te tonen bij culturele platformen, en door connecties te maken met internationale actoren en platforms. Een voorbeeld dat genoemd werd is de IABR Rotterdam die open spreekuren, *Welcoming Wednesdays*, organiseerde voor een uitwisseling met curatoren om nieuwe praktijken te leren kennen.

## 5.3 Meerwaarde voor de eigen praktijk

Een deel van de parallelle praktijken die architecten opzetten heeft vooral een interne focus. De activiteiten richten zich op het opbouwen van de eigen expertise en vaardigheden. Ze zijn gericht op het ontplooiën van talent of de verdieping van een architectuurpraktijk en daarmee het bouwen aan 'artistieke excellentie'.<sup>54</sup> Vlaams minister van Cultuur Jambon schreef in de Strategische Visienota Kunsten dat hij de 'positie van excellentie' waarvoor Vlaanderen internationaal geprezen wordt 'wil consolideren en waar mogelijk verstevigen'.<sup>55</sup>

De parallelle architectuurpraktijk vormt een belangrijke voedingsbodem voor talent om die excellentie te kunnen ontwikkelen. Vooral voor jonge architecten is de meerwaarde van parallelle praktijken voor het eigen bureau erg relevant. Vooral positionering en profilering zijn cruciaal voor architecten die hun praktijk nog aan het opbouwen zijn. Parallelle praktijken kunnen voor hen een waardevolle manier zijn om hun talent te ontplooiën, expertise op te bouwen, hun praktijk vorm, betekenis en zichtbaarheid te geven en te bouwen aan een portfolio.

<sup>54</sup> Zie ook "Ruimte voor verbinding: Beleidsplan 2021-2024", Website van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie, [https://cms.stimuleringsfonds.nl/storage/media/SCI\\_beleidsplan\\_2021-2024.pdf](https://cms.stimuleringsfonds.nl/storage/media/SCI_beleidsplan_2021-2024.pdf), laatst geraadpleegd op 3 juli 2024.

<sup>55</sup> Jambon, *Strategische Visienota Kunsten*, 27 maart 2020.

## PLUSOFFICE – Klimaatadaptieve buurten, Dendervallei

PLUSOFFICE ontwerpt en realiseert niet alleen bouwprojecten, maar werkt ook aan visies rond verschillende grote maatschappelijke uitdagingen, waarbij het ruimtelijk ontwerpend onderzoek een perspectief kan bieden. PLUSOFFICE zet ontwerpend onderzoek in om scenario's, samenwerkingsverbanden en transitieprocessen te bedenken rond thema's zoals dorpse stedenbouw, de productieve stad, klimaatadaptatie en collectief wonen. Een van die projecten focust op klimaatadaptieve buurten in de Dendervallei. In samenwerking met DELVA en Witteveen en Bos zoekt PLUSOFFICE in dit dossier naar meerlaagse waterveiligheid door verbinding te leggen tussen wateroplossingen, mobiliteitsnetwerken, kernversterking, landschappelijke kwaliteiten en openbare ruimte. Het doel is om een dialoog op gang te brengen rond deze verschillende thema's met diverse actoren. Zo organiseren ze een collectieve discussie over hoe deze wijken in de toekomst ruimtelijk kunnen transformeren met de waterproblematiek als hefboom.



PLUSOFFICE – Dendervallei © PLUSOFFICE - DELVA - Witteveen en Bos

## Atelier Scheldeman – Buitenkamers

Voor Buitenkamers ontwikkelde Atelier Scheldeman in samenwerking met Onkruid vzw een houtskeletconstructie om mensen uit de buurt te ontvangen in een openbare ruimte. Atelier Scheldeman en Onkruid vertrokken vanuit het idee van stedelijke kamers, waarbij buurtbewoners gevraagd werden om de kamers in te richten. Atelier Scheldeman beweegt zich tussen de rol van ontwerper en die van bouwer. Met een zoektocht naar de mogelijkheden in de wetgeving en in diverse samenwerkingen zoekt het naar de toegevoegde waarde van de architect. Samen bouwen met lokale materialen en toegankelijke technieken staat steeds centraal in de werkwijze.



Atelier Scheldeman – Buitenkamers © Willem Govaerts

## NU architectuuratelier – Wiegbed, Huis Perrekes

NU architectuuratelier ontwierp in Oosterlo een woongebouw voor mensen met dementie. Een onderdeel van het project is het ontwerp van het Wiegbed, dat in een meubel alles condenseert waarvoor Huis Perrekes staat. Het verbindt mensen op een lichamelijke en zintuiglijke manier in een geborgen omgeving. NU gelooft dat de handeling van het wiegen een heilzame en troostende werking heeft op degene die gewiegd wordt én degene die wiegt, zeker in de laatste fase van het leven. Het meubel is het resultaat van een lang proces in nauwe samenwerking met Huis Perrekes dat nog steeds voortduurt. Om het precieze aangename wiegritme te bepalen, werden verschillende prototypes gemaakt die ter plekke worden gebruikt en uitgetest.



NU architectuuratelier – Wiegbed, Huis Perrekes © Stijn Bollaert

“Juist voor jonge bureaus is het belangrijk behalve bouwprojecten ook een verhaal, een narratief, een visie te ontwikkelen.”

– Yves Malysse en Kiki Verbeeck, URAYves Malysse Kiki Verbeeck

“De meerwaarde van *Tafelzetting* (platform voor tentoonstellingen door jonge architectenbureaus van het VAI) is dat het zorgt voor onze portfolio-opbouw, zodat we kunnen inschrijven op andere wedstrijden. Bovendien was het interessant om onze drie expertises op kleinere schaal te kunnen inzetten.”

– Marianne Ghoos, studio bravo

“Met dit type van projecten ontwikkelen we een attitude die we ook inzetten in de reguliere praktijk. Zo kunnen we met een frisse blik projecten bevragen.”

– Lauren Dierickx, LDSRa

“De directe meerwaarde van de ongevraagde praktijken voor het bureau is dat ze projecten genereren. Maar we doen zo ook prospectie, we werken aan onze naamsbekendheid en PR en we doen steeds nieuwe kennis op.”

– Dimitri Minten en Tim Vekemans, RE-ST architecten

Een levendige voedingsbodemp voor jonge professionals, die een kwetsbare groep zijn in het architectuurveld, is dan ook van groot belang. In de Vlaamse en Brusselse context bestaan al enkele projecten en platformen die focussen op jonge architecten (zie ook het volgende hoofdstuk). Toch spreekt uit de gevoerde gesprekken een vraag naar meer aandacht en steun voor jonge professionals in de architectuursector om zich te ontwikkelen en hun werk te tonen.

## Positionering

Uit de gesprekken komen een aantal onderwerpen naar voren waarin architecten een meerwaarde voor de eigen praktijk zien. Ze zien de parallelle praktijk als betekenisvol om een eigen visie te ontwikkelen en te verdiepen. Vaak gaat dat gepaard met (ontwepend) onderzoek naar fascinaties of urgenties die worden geïdentificeerd in de architectuursector of maatschappij. De parallelle praktijk is in veel gevallen verbonden met de bouwpraktijk van de architect, maar biedt ook ruimte voor reflectie en verdieping, waarvoor binnen de reguliere bouwpraktijk weinig tijd is.

Reflectie op de eigen praktijk kan bijdragen tot het bouwen aan een eigen visie. Sommige architecten werken er voortdurend aan, door bijvoorbeeld te schrijven of onderwijs te geven. Anderen worden via een tentoonstelling of boek - zelf geïnitieerd of op uitnodiging van een cultureel platform - uitgenodigd om terug te kijken op hun werk. De vertraging en het herlezen van het eigen parcours maken nieuwe verbanden zichtbaar die kunnen leiden tot verdieping van een praktijk.

Parallelle praktijken kunnen bijdragen aan het uitbouwen van een portfolio waarmee architecten naar buiten kunnen treden en kunnen meedingen in architectuurwedstrijden. Omdat de reguliere bouwpraktijk weerbarstig en traag is, bieden de parallelle praktijken zeker voor jonge architecten een belangrijke toevoeging om hun werk aan een hoger tempo te verbreden en te verdiepen.

Dat sluit aan bij het thema van zichtbaarheid. Het tonen van eigen werk, bijvoorbeeld met een tentoonstelling, lezing of publicatie, of soms ook een opiniestuk of aandacht in de media, draagt bij aan de zichtbaarheid van een bureau. Een tentoonstelling bij het VAI of Bozar of op architectuurbiënnales of -triënnales zorgt bijvoorbeeld voor een grote (inter)nationale zichtbaarheid. De respondenten gaven aan dat de effecten hiervan merkbaar zijn in het aantal uitnodigingen voor buitenlandse evenementen of voor architectuurwedstrijden en -opdrachten.

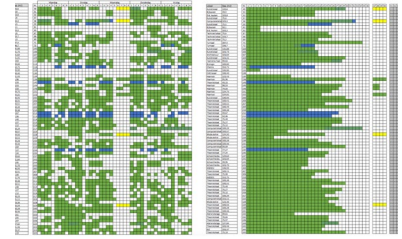
## Expertiseopbouw en ontwerphouding

De parallelle praktijk biedt architecten de kans om expertise op te bouwen rond specifieke onderwerpen. Deze expertise kan ingezet worden in de bouwpraktijk, maar ze kan ook leiden tot een geheel eigen praktijk. Zo kan gebouwd worden aan een ‘ontwerphouding’, een manier om in het vak te staan en om opgaven aan te pakken. Een aantal architecten geeft aan dat het opbouwen van kennis en expertise in parallelle praktijken hen versterkt in hun rol als verdiger van maatschappelijke thema's in de bouwpraktijk en erbuitten.

Bovendien kunnen de projecten ervoor zorgen dat architecten zich bekwamen in het uitdragen van en communiceren over de maatschappelijke meerwaarde van architectuur.

## RE-ST architecten – Zwerfruimte - over on(der)benutting van ruimte

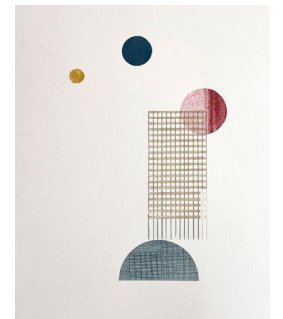
Het boek *Zwerfruimte* dat RE-ST architecten publiceerde in 2020 was het resultaat van een langlopend onderzoekstraject. Het bureau wilde met dit ontwerp onderzoek naar zwerfruimte de overmaat in het ruimtebeslag in Vlaanderen agenderen. RE-ST stelt zich de vraag hoe deze ruimte ingezet kan worden om bijkomende grondinname tegen te gaan. RE-ST architecten initieerde de thematiek met een onderzoek naar ‘De winst van het niet-bouwen’, waarvoor ze in 2013 een subsidie ontvingen van het Nederlandse Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie. In 2018 kreeg RE-ST een BWMSTR Label voor een onderzoeksvoorstel rond Zwerfruimte dat resulteerde in een tentoonstelling bij het VAI. Het bureau bouwt zo naast de bouwpraktijk een doorlopende parallelle praktijk op.



RE-ST architecten – Zwerfruimte: gebruiksscan

## Malgorzata Maria Olchowska – Alternative memory suburbs Paris

Malgorzata Maria Olchowska is opgeleid als architect en werkte bij de bureaus De Vylder Vinck Taillieu, murmur architecten en Bovenbouw architectuur. Ze ontwikkelde een eigen praktijk die zich kenmerkt door een conceptuele aanpak van architectuurtekeningen, schetsen en collages. Ze verbindt deze visuele media met onderzoek en participatie, zoals in een lopend project waarmee ze beoogt om de Parijse buitenwijken een nieuwe betekenis te geven door een alternatieve herinnering op te bouwen.



© Malgorzata Maria Olchowska

## Dierendonckblanke architecten – Praxis

In 2019 toonde Dierendonckblanke architecten op vraag van Bozar en A+ een overzicht van hun werk in de tentoonstelling *Praxis* en het bijbehorende boek. De tentoonstelling gaf hun de kans op de eerste periode van hun carrière te reflecteren. Voor de tentoonstelling en het boek kregen ze een aanvullende projectsubsidie via het Kunstedecreet. Dierendonckblanke investeerde zelf veel tijd en middelen in het project en zocht daarnaast sponsors. Inmiddels maakte Dierendonckblanke een verdere groei door en dingt het regelmatig mee naar grootschalige complexe architectuuropgaves.



Dierendonckblanke architecten – Praxis © Filip Dujardin

## Laura Muyltermans – Spiegelpraktijk

Architect Laura Muyltermans werkt naast haar bouwpraktijk aan – zoals zij het noemt – een spiegelpraktijk, waarin ze voortdurend reflecteert op haar praktijk en de sector. Ze schrijft daarover: “Wat met de architectuurpraktijk die eveneens los van de vraag wenst te handelen of de vraag in vraag stelt? Wat zijn de mogelijkheden om als architect te ontwerpen vanuit een andere noodzaak. Dit ongevraagd handelen uit zich in een spiegelpraktijk ten opzichte van de bouwpraktijk die het gevraagde behandelt. Het is een medium binnen onze architectuurpraktijk om het vrij, kritisch denken van de architect ten aanzien van het gevraagde te vrijwaren. De spiegelpraktijk is een manier van handelen, een soort kader, maar heeft geen inhoudelijke beschrijving. Ze is inhoudelijk vrij ten opzichte van de architectuurpraktijk die op zijn beurt inhoudelijk reageert op het gevraagde. Deze praktijk wil hiermee zichzelf ten allen tijden kunnen bevragen en zijn bouwpraktijk inspireren.”



Laura Muyltermans – Kijkgat © Filip Dujardin

“Nieuwe inzichten die we opdoen in onze ongevraagde praktijk sijpen door in andere projecten, waar geen tijd en mogelijkheid is om de thema’s te ontwikkelen.”

– Carmen Van Maercke, Fallow

“Architectuur is een toegepaste kunst, en de ongevraagde praktijken leveren de aha-momenten op.”

– Tom Gantois, Architectuuratelier Dertien12

“De kennis die we opdoen in projecten, maar ook in parallelle activiteiten, zelf-geïnitieerd of via bijeenkomsten die we ook met BVA organiseren, versterkt ons in het argumenteren van een schaduwagenda van duurzame en culturele doelstellingen.”

– Niels Baeck en Bart Verstappen, evr-architecten

“Deze projecten geven ons de mogelijkheid om de ‘positie van de amateur’ aan te nemen. Werken vanuit liefde, plezier, nieuwsgierigheid en soms een tikje naïviteit. Het project moet een droom zijn, maar tegelijkertijd nemen we positie in en is het bloedserieus.”

– Lauren Dierickx, LDSRa

“Je kan vragen stellen en hoeft geen antwoorden te geven.”

– Ciel Grommen en Maximiliaan Royackers

“Wij investeren veel tijd in het duurzaamheidsthema vanuit idealisme en een overtuiging dat het beter zal moeten in de bouwpraktijk. We bouwen zo zelf veel expertise op.”

– Tinne Verwerft, murmuur architecten

“Bij socioculturele projecten is onze jobtevredenheid veel groter. Werken aan sociale problemen van achter een bureau is niet evident, want je staat te ver af van de doelgroep. We werken op het terrein, met de mensen die de noden hebben.”

– Brecht Van Duppen, Ruimteveldwerk

“In die projecten werken we niet op externe vraag, maar vanuit een innerlijke drive, wat veel voldoening geeft die het harde werk compenseert.”

– Ward Verbakel, PLUSOFFICE

In de afgelopen tien jaar hebben een aantal Belgische bureaus, zoals BC architects en Rotor, door het uitdragen van die maatschappelijke betekenis, het pad gebaad voor een jongere generatie. Ze tonen dat je ook op een andere manier aan architectuur kan doen en in de sector kan staan, en ze dragen op die manier bij aan het discours over de waarde van architectuur. BC en Rotor krijgen inmiddels internationale waardering en lopen mee voorop in een nieuwe parallelle beweging in de Belgische architectuursector.

## Experiment

Veel respondenten geven aan dat het binnen de reguliere bouwpraktijk vaak ontbreekt aan voldoende tijd om bepaalde vragen verder uit te diepen of ontwerp oplossingen uit te proberen. Architecten zoeken dan naar andere wegen om het experiment op te zoeken, onder meer via zelf geïnitieerde projecten. Zo gaan architecten via ontwerpend onderzoek op zoek naar scenario’s om met urgente maatschappelijke opgaven om te gaan. Anderen doen vorm-experimenten door het ontwerpen van objecten of meubels, wat ruimte biedt om ontwerpvaardigheden te testen en te ‘spelen’.

## Missiegedreven

De parallelle praktijk biedt bij uitstek de ruimte om vanuit een maatschappelijke missie, en met een zeker idealisme, werkzaamheden als architect uit te kunnen bouwen. Architecten geven aan het belangrijk te vinden dat ze ruimte kunnen maken om vanuit hun idealen en missie te werken, en zo bij te kunnen dragen aan het zoeken naar oplossingen rond urgente uitdagingen in de sector, de ruimtelijke ordening, en bijvoorbeeld ecologische en sociale vraagstukken.

## Jobtevredenheid

Ten slotte geven vrijwel alle geïnterviewde architecten aan dat het werken aan parallelle praktijken leidt tot meer jobtevredenheid. Dit is een niet te onderschatten thema aangezien de studie *Loont Passie?* aantoonde dat de intrinsieke jobtevredenheid bij architecten relatief laag is ten opzichte van andere kunstenaars.<sup>56</sup> Architecten geven in de bevraging ook aan dat ze minder tevreden zijn over de mate van zelfontplooiing, de inhoud en de creatieve mogelijkheden in hun functie (vooral in vergelijking met de andere kunst disciplines). Uit de vergelijking met andere disciplines blijkt bovendien een omgekeerd evenredig verband tussen de intrinsieke en de extrinsieke jobtevredenheid. Terwijl architecten het hoogst scoren op extrinsieke factoren, scoren ze het laagst op intrinsieke tevredenheid, wat de nood aan ondersteuning voor inhoudelijke verdieping en reflectie aantoont.

De geïnterviewden halen aan dat parallelle praktijken ruimte geven voor afwisseling, vertraging, denkruimte, ‘maken’, en een gelegenheid bieden om te ‘spelen’. Het geeft de architecten voldoening om aan thema’s te werken waar de intrinsieke motivatie hoog ligt en vergroot hun goesting voor het vak. Ook halen geïnterviewden aan dat ze parallelle praktijken zien als manier om vertraging en reflectie in te laten, wat voorkomt dat zij of hun medewerkers opbranden. Dat alles draagt uiteindelijk bij tot meer welzijn.

De drie niveaus waarop meerwaarde wordt ervaren – voor de eigen praktijk, de sector en de bredere maatschappij – zijn niet altijd even scherp af te lijnen en werken op elkaar in.

## URA Yves Malysse Kiki Verbeeck – BXL100

Het architectenbureau URA Yves Malysse Kiki Verbeeck kende een start vanuit activisme. In 2008 en 2009 woonden en werkten oprichters Yves Malysse en Kiki Verbeeck in Brussel. Tijdens het leven en bewegen in de stad zagen ze vele situaties die hen frustreerden. Ze startten het project BXL100, waarbij ze een 100-tal voor-en-nabeelden maakten van bestaande stedelijke situaties en voorstellen voor verbetering. Maandenlang wandelden ze door de stad en stelden ze kleine ingrepen voor om de publieke ruimte spannender en aangenamer te maken. Ze bekostigden dit project zelf en maakten een boekje en organiseerden activiteiten met Recylcart en Bozar. Uiteindelijk ontvingen ze ook subsidie voor het project en werd het ook opgepikt door Brussels minister Pascal Smet. Met het project ontwikkelde URA een ontwerphouding en een geloof dat kleine acties grote verandering teweeg kunnen brengen.



URA Yves Malysse Kiki Verbeeck – BXL100

## De Smet Vermeulen architecten – Stoel

De Smet Vermeulen architecten ontwerpt zo nu en dan een meubel, passend bij een van hun projecten. Door zichzelf beperkingen op te leggen – de stoel mag slechts uit één plaat gemaakt worden – wordt het een oefening in vindingrijkheid en om ‘esthetisch receptief’ te zijn. Het geeft vrijheid om iets te doen zonder intensieve samenwerkingen aan te gaan die nodig zijn in de bouwpraktijk. Tegelijk is de ontwerphouding bij het meubelontwerp ook illustratief voor de gehele ontwerppraktijk.



De Smet Vermeulen architecten – Stoel © Dennis De Smet

## Carton123 architecten – Kappaert

Kappaert is een scholencampus die verschillende functies samenbrengt: een school voor kinderen met bijzondere noden, kunstateliers en zomerkampen. Het project wordt gekenmerkt door een ambigue houding tegenover grenzen: grenzen vervagen en ontstaan naargelang de noden die kinderen met autisme hebben. De installatie op de Biennale *The Laboratory of the Future* toont het project aan de hand van maquettes en objecten die de grenzen verbeelden. Een deel van de installatie toont het samenwerkingsproces tussen architecten en gebruikers, wat een cruciaal aspect is om de verhouding tussen architectuur en mentale prikkels te begrijpen. Carton123 architecten werkte voor dit project samen met BDR en de onderzoeksgroep Research[x]Design van de KU Leuven, die zich specialiseert in onderzoek naar inclusief ontwerpen.



Carton123 architecten – Kappaert © Stijn Bollaert

“De parallelle architectuurpraktijk geeft me net de grootste voldoening. Als ik met mijn eigen handen maquettes kan opbouwen, ideeën in collages kan gieten en plannen al schetsend en knoeiend maak, ongeacht hoeveel tijd hierin sluipt, voel ik de grootste voldoening. Ik heb nooit een 9-to-5 geambieerd.”  
– Joke Vermeulen, Compagnie O

“Jonge medewerkers bloeien open wanneer ze aan ongevraagde praktijken kunnen werken.”  
– Dimitri Minten en Tim Vekemans, RE-ST architecten

“Als tegenwicht voor de dagdagelijkse routine, voelen we onder de vennoten soms de goesting om een ongevraagde praktijk op te starten. We houden onszelf scherp, we bouwen een netwerk op, we laden de eigen projecten op met deze ongevraagde praktijk.”  
– Tom Gantois, Architectuuratelier Dertien12

“Het vormgeven van mijn praktijk met voldoende ruimte voor parallelle, reflecterende activiteiten, waaronder lesgeven en onze residentieplek in Brussel, zie ik als een investering in mezelf en zorgt ervoor dat ik niet opgebrand geraak.”  
– Sam De Vocht, Marie-José Van Hee architecten en The Green Corridor

“Onze eigen intrinsieke jobtevredenheid was aan het begin een sterke drijfveer. Vandaag is impact een grotere *driver* geworden. We zijn minder gelukkig in ons werk, maar we hebben meer impact en we maken meer anderen gelukkig in hun werk (lacht).”  
– Ken De Cooman, BC architects & studies & materials

Bij projecten met een maatschappelijke betekenis is de meerwaarde voor de sector en de eigen praktijk ook steeds aanwezig. Een project dat oplossingen verbeeldt voor een maatschappelijke kwestie, versterkt immers de expertise van de architectenpraktijk en draagt bij aan de positionering. Een parallelle praktijk die vooral intern gericht is op de ontplooiing van talent of de verdieping van een praktijk, heeft onrechtstreeks ook een invloed op de bredere context. Deze focus op het eigen artistieke parcours van de architect sluit aan bij de functie ‘ontwikkeling’ in het Kunstendecreet. Hoewel het niet altijd concreet meetbaar is, benoemt een groot deel van de architecten de *return on investment* die de parallelle praktijk voor hen creëert, onder meer door het verkrijgen van nieuwe opdrachten.

## Sophia Holst – Cité de la Philanthropie / Stad van Menslievendheid

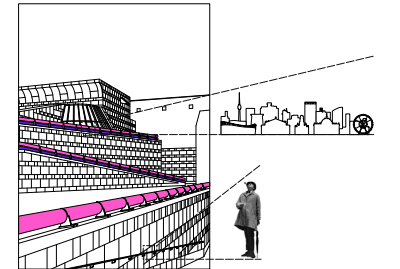
*Stad van Menslievendheid* is een zelf geïnitieerd onderzoek naar de historische en huidige ontwikkelingen van de sociale woningproductie in Brussel. In gesprekken met bewoners en andere partijen spoort architect Sophia Holst aan tot een zoektocht naar nieuwe sociale ideologieën die verband houden met de productie- en renovatiestrategieën van sociale woningen. Het project kwam tot stand door een residentie (inclusief omkadering en budget) bij de Jan van Eyck Academie in Maastricht en was een belangrijk project voor Holst om positie te bepalen en haar eigen praktijk op te bouwen.



Sophia Holst – Cité de la Philanthropie / Stad van Menslievendheid

## Eagles of Architecture – Friday I’m in Love

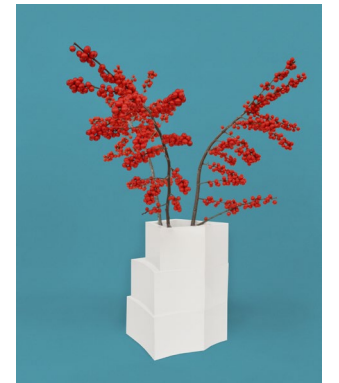
In 2022 ontving Eagles of Architecture een BWMSTR Label voor *Friday I’m in Love*: op vrijdag legt het bureau de lopende projecten stil en haalt het de potloden boven. Tekeningen worden gebruikt om architectonische elementen te analyseren en te hercontextualiseren. Het tekenen en hertekenen wordt zo een manier om een eigen ontwerp-houding te ontwikkelen, zoals op de tekening hierboven van de Neue Staatsgalerie in Stuttgart van James Stirling. Deze geeft enerzijds de balustrade weer op schaal van de stad en een andere balustrade op schaal van de mens.



Eagles of Architecture – Friday I’m in Love

## FELT architecture & design – Meubelontwerp en scenografie als hefboom voor een bouwpraktijk

FELT architecture & design werkt als bureau op het snijvlak van architectuur, meubelontwerp en scenografie. Een van de rode draden in het bureau is het inzetten van de parallelle praktijk van zelf geïnitieerd ontwerp-onderzoek naar bijvoorbeeld objecten zoals vazen, en meubilair. De *Product Design Fridays* en het *FELTlab* worden ingezet om een visie te ontwikkelen en als bureau een identiteit op te bouwen. De keuze om zich ook op meubelontwerp en scenografie te richten maakte dat het bureau sneller een portfolio kon opbouwen, waarmee ze ook nieuwe architectuuropdrachten binnen konden halen. De architecten konden ook beroep doen op een beurs uit het Kunstendecreet aan het begin van de loopbaan van beide zaakvoerders (2014-2015), terwijl een recente projectsubsidie voor een reflectie op hun scenografisch werk hen toeliet om ook een internationaal profiel uit te bouwen.



FELT architecture & design – Vaas met bloemen

## Sam De Vocht – The Green Corridor

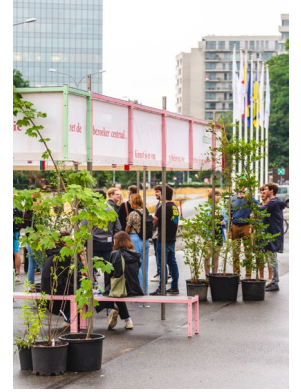
Sam De Vocht werkt sinds 2006 voor het bureau Marie-José Van Hee architecten. Hij coördineerde er onder meer de totstandkoming van een boek over het werk van het bureau en een tentoonstelling bij het VAI, waarvoor aanspraak werd gemaakt op een projectsubsidie van het Kunstendecreet. Daarnaast startte hij met zijn partner Juan Duque de residentieplek The Green Corridor in Brussel. Ze organiseren dit in hun eigen tijd en financieren het voorlopig geheel uit eigen middelen. De plek richt zich op architecten, kunstenaars, onderzoekers, activisten en de lokale gemeenschap in Sint-Gillis. Maandelijks is er een resident te gast die de ruimte inzet voor publieke gesprekken, filmvertoningen, tentoonstellingen of onderzoeksactiviteiten.



Sam De Vocht – The Green Corridor  
© Hadrien Loumaye

### studio bravo – Tafelzetting #5

Op uitnodiging van het VAI nam studio bravo voor *Tafelzetting* het voorplein van DE SINGEL tijdelijk in. *Tafelzetting* is een tentoonstellingsreeks gericht op jonge architectenbureaus. De drie oprichters van studio bravo, Marianne Ghoos, Eva Gutscoven en Ruth Heirman, combineren ervaring in architectuurontwerp, stabiliteit en landschap. In hun ontwerp voor de opstelling van de kleurrijke tafels die de basis vormen van *Tafelzetting*, brachten ze deze disciplines samen. Met een kleine ingreep voegden ze groen toe, als opmaat voor de ontharding van het versteende plein, en schreven ze een manifest. Studio bravo zoekt als jong bureau ook een community door te werken vanuit de Antwerpse creatieve hub Atelier Overdruk, waar ze deel uitmaken van een collectief van jonge ontwerpers en makers in diverse disciplines dat ook gezamenlijk projecten initieert.



studio bravo – Tafelzetting #5  
© Dieter Daniëls

**6.**

**Organisatie en  
financiering:  
ondersteuning van  
parallele praktijken**

“De financiële haalbaarheid om een bureau te runnen en de te lage vergoeding van architecten ten opzichte van andere sectoren, vormen een probleem; zeker bij kantoren die hoofdzakelijk publieke opdrachten doen en moeten investeren in wedstrijdprocedures.”

– Isabelle Blancke, Dierendonckblancke architecten

“Bijvoorbeeld scholenbouw kent een probleem van financiering. Door de grote vertragingen op het subsidiesysteem moet overal zwaar bespaard worden. Tevens krijgen scholen pas hun middelen tijdens de bouwfase. Wij werkten al regelmatig voor jonge opstartende scholen met weinig reserves en een ambitieus plan. Zij konden tijdens de studiefase de architect en ingenieurs niet of moeizaam betalen. We verleenden dan uitstel van betaling, waardoor onze eigen cashflow mee onder druk kwam te staan. Dat is niet de ‘echte wereld’, normaal gezien doen aannemers dat soort zaken niet.”

– Tinne Verwerft, murmuur architecten

“De wedstrijden in de architectuursector zijn problematisch. Het is absurd om vijf teams tot meerdere duizenden uren te laten investeren en verlies te laten maken. Als je wel wilt is er een ontwerp ontstaan zonder dialoog, gebaseerd op een vaak te magere projectomschrijving. Het zou interessanter zijn langs de zijde van de opdrachtgever te investeren in een kwalitatieve voorbereiding. Wij proberen vaak de vraag erna nog open te trekken, gesprekken te voeren op verschillende niveaus, en daarvoor ook extra ereloon te bedingen, wat lukt in de helft van de gevallen. Na een zware investering in de wedstrijdfase, begin je een opdracht vaak al met een groot verlies aan geïnvesteerde uren.”

– Armand Eckels en Halewijn Lievens, NU architectuuratelier

Omdat parallelle praktijken meestal zelf geïnitieerd en ongevraagd zijn, moeten architecten op zoek naar tijd en middelen. Vaak is een eigen investering, in tijd of geld, deel van de aanpak. Daarnaast maken architecten soms gebruik van subsidies en incidenteel van andere wegen om de projecten ondersteund te krijgen. De financiële uitdagingen en actuele discussies over erelonen en vergoedingen in de architectuursector zijn relevant om hier als context te schetsen, omdat ze ook in de parallelle praktijk doorwerken. Het nuanceert ook de positie van architecten in het kunstenveld zoals deze naar voren komt in een studie als *Loont Passie?*<sup>57</sup>

## 6.1 Precaire situatie van architecten

De precare economische situatie was het afgelopen jaar een veel-besproken onderwerp in de architectuursector. Jonge architecten verenigen zich en spreken zich uit tegen de lage vergoedingen en de precariteit van het zelfstandigenstatuut waarin ze veelal geforceerd tewerk worden gesteld. In een recente bevraging van Dear Architects, een initiatief van Paulien Gekiere, gaven 420 van de 522 architecten (80,5%) aan dat ze zichzelf zien als ‘schijnzelfstandige’.<sup>58</sup> De ‘Oproep voor een betere architectuursector’ opgesteld door BAU (Belgian Architects United) en Dear Architects werd eind 2023 massaal ondertekend.<sup>59</sup> Inmiddels kondigde de Orde van Architecten een actieplan aan dat perspectief moet bieden aan jonge architecten.<sup>60</sup> Tegelijkertijd spreken zaakvoerders van architectenbureaus zich uit over de moeilijke positie en het gebrek aan (financiële) waardering van de diensten van architecten.<sup>61</sup>

Alle architecten moeten navigeren in dit werkveld. Naast de bouwpraktijk beïnvloedt dit ook in welke mate architecten ruimte kunnen maken voor parallelle praktijken. Architecten kiezen hiervoor verschillende strategieën, maar elke geïnterviewde haalt de economische situatie aan als een problematisch gegeven in de hedendaagse architectuursector.

### Architecten in het kunstenveld

Het beeld dat naar voren komt uit de discussie over verloning en erelonen in de architectuursector, en dat versterkt wordt door de gesprekken in dit onderzoek, is dat de sociaal-economische positie van architecten veel te wensen overlaat. Dit heeft invloed op de bouwpraktijk, maar zeker ook op de parallelle architectuurpraktijken. Het is duidelijk dat de conclusies uit de studie *Loont passie?* Uit 2021 nuance verdienen.<sup>62</sup>

De studie gaat in op de sociaal-economische situatie van kunstenaars, waaronder architecten.

57 Ferwerda e.a., *Loont passie?*

58 De Loonbarometer, the report part 1 of 2, Dear Architects

59 <https://www.architectura.be/nl/nieuws/belgian-architects-united-en-de-ar-architects-roepen-op-tot-betere-sector>

60 <https://mailing.ordevanarchitecten.be/t/j-e-sutjrg-hrthhdtih-t/>

61 Zie voor een overzicht onder meer ‘Wanorde in Vlaams Architectenland’ door Laure Denis: <https://www.archined.nl/2024/06/wanorde-in-vlaams-architectenland/>

62 Ferwerda e.a., *Loont passie? Meting 2*.

Een eerste conclusie luidt dat architecten (zo goed als) steeds betaald worden voor hun werk, wat volgens de auteurs in contrast staat met de andere kunst disciplines. “[Er is een] afwezigheid van gratis werk. Met uitzondering van wat procentpunten hier en daar (onderzoek en ontwikkeling, ondersteunend creatief werk en voorbereidende gesprekken met opdrachtgevers, bouwheren en administraties), is bijna niemand genoopt tot gratis of deels vergoed werk.”<sup>63</sup> Hier komt de paradox in het bestaan van de architect aan de oppervlakte: een architect krijgt een vergoeding voor het werk dat geleverd wordt voor een opdrachtgever, terwijl de parallelle praktijk veelal onbezoldigd gebeurt. De geschetste problemen in de reguliere bouwpraktijk van architecten, zeker wat betreft publieke wedstrijden en opdrachten, nuanceren deze bevindingen verder.

Het rapport geeft verder aan dat “met uitzondering van architecten, creatieve professionals vooral inkomsten [halen] uit andere jobs, al dan niet binnen de sector”.<sup>64</sup> Deze conclusie bevestigt opnieuw de paradox: de inkomsten die architecten genereren komen meestal niet uit de artistieke parallelle praktijk, maar uit het werk dat voor een opdrachtgever uitgevoerd wordt, waardoor hun situatie niet altijd te vergelijken is met die van kunstenaars uit andere disciplines. Het rapport stelt dat architecten zich in de zijlijn van de Kunstensector bevinden, wat ook ondersteund wordt door de conclusies in het *Cijferboek* die aantonen dat het aantal aanvragen en het aangevraagde budget bij het Kunstendecreet ondanks een recente stijging nog steeds relatief beperkt blijft onder architecten.<sup>65</sup>

## 6.2 Hoe financieren architecten hun parallelle praktijken?

### Eigen investering

Voor elke geïnterviewde architect betekent het werken aan parallelle praktijken een eigen investering. Ze investeren eigen tijd en geld of betalen zichzelf niet (volledig) uit voor de uren die ze aan deze projecten werken. Meerdere architecten gaven aan dat ze zelf ook financiële middelen investeren die uit andere projecten of werkzaamheden komen. Bij sommige bureaus gaat dit over flinke bedragen, bijvoorbeeld in de bijdrage voor een tentoonstelling over hun werk. De geïnterviewden geven aan dat ze medewerkers in hun bureaus in de meeste gevallen betalen voor hun bijdragen aan dit soort ongevraagde projecten, al geven sommigen wel aan voor productietaken te werken met stagiairs die niet of weinig betaald worden om het financieel haalbaar te maken.

### Subsidies

Meerdere van de geïnterviewde architecten ontvingen een subsidie of een beurs uit het Kunstendecreet. We namen hen bewust op in de selectie om over deze ervaringen te kunnen spreken.

63 Ibidem.

64 Ibidem.

65 Joris Janssens, Simon Leenknecht en Tom Ruetten eds., *Cijferboek Kunsten 2018* (Brussel: Kunstenpunt, 2018), 374-384.

“De architectuursector is fundamenteel ziek. Veel jong talent werkt hard voor weinig geld. Het grote verloop creëert een beperking om expertise op te bouwen. Hoe bureaus in de toekomst talent kunnen laten doorgroeien is een uitdaging waar velen voor staan.”

– Ward Verbakel, PLUSOFFICE

“De laatste jaren staat de praktijk meer onder druk. Er is minder ruimte in projecten. De belasting van administratie en regelgeving is enorm verzaamd. Het takenpakket is vergroot, terwijl de verloning is verminderd. De tijd en middelen om tot kwaliteit te komen staan onder druk. Er is nood aan rechtstreekse verloning van meer studie en visievorming. We hebben in projecten vaak het gevoel dat ruimte en inhoud missen tenzij we die op eigen risico toevoegen.”

– Bart Verstappen en Niels Baeck, evr-architecten

“De grote uitdaging van het architectuurbeleid is de toegang tot opdrachten te vergroten. Daar moet een verandering gebeuren. We ontwerpen meer dan we bouwen. Dat is de maatstaf. Maar een droomwereld die meer architectuur zou zijn dan de echte wereld, daar pas ik voor. De sector wordt steeds ambtelijker en veeleisender en de Europese regelgeving strenger. Dat soort criteria spelen de grote bureaus in de kaart. Ik heb niks tegen grote bureaus, want die professionalisering is in Vlaanderen een goede zaak. Maar de sterkte van dit architectuurlandschap is dat het bestaat uit veel kleinere praktijken die wezenlijk werk maken.”

– Paul Vermeulen, De Smet Vermeulen architecten

“Een ethische aanpak is zeer belangrijk voor ons, niet alleen in de projecten maar ook in het bureau: medewerkers hebben allemaal contracten, en werken niet meer als zelfstandigen, zodat de sociale zekerheid geregeld is. We vinden het belangrijk dat we eerlijk betalen, en mensen beschermen.”

– Petra Pferdmenges, Alive Architecture

“Zolang we niet overtuigd zijn van een ontwerp, werken we verder, los van de financiële consequenties. De kwaliteit van het eindresultaat en de maatschappelijke relevantie zijn prioritair. We hebben in onze bouwpraktijk projecten die goed opbrengen, projecten waar we verlies op maken, en projecten waarbij we break-even spelen. Door de mix van de drie ontstaat een marge om met het ene project het andere te financieren. We moeten wel waakzaam zijn waardoor er weinig marge is om zelf ‘ongevraagd’ onderzoek te initiëren.”

– Isabelle Blancke,  
Dierendonckblanke architecten

“We hebben een grote investering gedaan in de tentoonstelling. De medewerkers hebben zo’n drieduizend uren gepresteerd en wij als zaakvoerders nog eens duizend. De reële kost voor ons bureau is vijftien procent op onze omzet in dat jaar.”

– Armand Eeckels, NU architectuuratelier

“We zouden in onze praktijk graag meer plek geven aan ongevraagde praktijken, maar daarbij komt de grens van het financieel haalbare in beeld. Dat is spijtig, want de projecten verrijken onze praktijk.”

– Lauren Dierickx, LDSRa

“We merkten bij tentoonstellingen toch vaak een gebrek aan een faire vergoeding. Faam en auteurschap zijn de beloning. Dat is nog meer zo bij architectuurtentoonstellingen en -bijeenkomsten, waar vaak geen vergoeding gegeven wordt. Je moet je vereerd voelen om te mogen deelnemen aan een tentoonstelling of een debat. Waarschijnlijk wordt er uitgegaan van de logica dat een architect wel op andere manieren geld verdient?”

– Ciel Grommen en Maximiliaan Royackers

“Residenties, waar je een paar dagen de bouwpraktijk stil kan leggen om met een aantal professionals samen te lezen, te schrijven en te reflecteren, zijn erg belangrijk. Voor deze mindset is er weinig plek in de architectuurpraktijk.”

– Laura Muyldermans

In het *Cijferboek* maakte Kunstenpunt een analyse van de toegekende projectsubsidies in de periode 2016-2017. Daaruit blijkt dat in 2017 zeven procent van het aantal goedgekeurde dossiers ingediend werd bij de artistieke discipline ‘architectuur en vormgeving’. Ook qua bedragen is de discipline ‘architectuur en vormgeving’ veruit de kleinste discipline in het Kunstendecreet.<sup>66</sup> Vlaams minister van Cultuur erkende in de Strategische Visienota Kunsten al dat architectuur een van de ‘ondergesneeuwde disciplines’ is.<sup>67</sup>

Andere subsidiemogelijkheden voor parallelle architectuurpraktijken zijn beperkt. Een enkeling, waaronder Sophia Holst en RE-ST architecten, ontvingen een projectsubsidie of een beurs bij het Nederlandse Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie omdat ze samenwerkten met een Nederlandse partner of de Nederlandse nationaliteit hebben. Een aantal bureaus vernoemden de zoektocht naar meer bedrijfsmatige beurzen of innovatiesubsidies, zoals de steunmaatregelen van Vlaams Agentschap Innoveren en Ondernemen (VLAIO), of het programma Vlaanderen Circulair, dat zich specifiek richt op duurzaam ondernemen. Een enkeling met een specifiek profiel, zoals BC architects, is hierin succesvol. De meeste architecten ervaren het echter als een moeilijke piste, omdat ze hun type onderzoek of project moeilijk te vertalen vinden naar de kwantificeerbare *deliverables* en de commerciële logica.

Een bureau als Alive Architecture dat rond participatiepraktijken werkt, weet onder meer subsidies via *Creative Europe* te verkrijgen door in een internationaal samenwerkingsproject te stappen, maar dat is eerder uitzonderlijk. Incidenteel worden er verder subsidies genoemd uit het Fonds Materialen- en Energiebeheer, innovatieve projecten voor sociale woningbouw, het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling, en het niet langer lopende BE.exemplary (projectoproep om voorbeeldige bouw- en renovatieprojecten te stimuleren) en ondersteuning bij de Koning Boudewijnstichting. Dit ging telkens maar over één project dat tijdens de gesprekken in dit onderzoek ter sprake kwam, en vaak ging het over het oprekken van de onderzoeksruimte binnen een project in opdracht.

## Op uitnodiging

Hoewel parallelle praktijken veelal ongevraagd zijn, kunnen ze ontwikkeld of getoond worden op uitnodiging of in opdracht van een overheid of een culturele organisatie zoals het VAI en A+ in samenwerking met Bozar, of een andere (architectuur)culturele organisatie. Ook internationaal bestaan er platforms zoals musea, biënnales en triënnales. Bij sommige grote tentoonstellingen staat het oeuvre van de architect centraal, maar vaak wordt ook een specifiek project als deel van een groter geheel getoond. Wanneer architecten hiervoor uitgenodigd worden, nemen de instellingen doorgaans een deel van de productiekosten op zich. In sommige gevallen is er ook een budget voorzien voor de tijdsbesteding, maar de meeste architecten geven aan dat dit beperkt is en ze vaak heel wat onbetaalde arbeid leveren. Architecten kunnen hun praktijk ook tonen aan een publiek via publicaties of lezingen. Architecten geven aan dat hier meestal geen of slechts een zeer beperkte vergoeding tegenover staat.

Een deel van de architecten noemt het aantal platformen waar parallelle praktijken ontwikkeld, getoond en besproken kunnen worden eerder beperkt. Ze spreken de vraag uit naar meer van dit soort plekken. Een concept dat regelmatig genoemd wordt is de residentie, die ruimte biedt voor ontwikkeling en reflectie op het eigen werk.

<sup>66</sup> Janssens, Leenknecht en Ruetten, *Cijferboek Kunsten 2018*, 374-384.

<sup>67</sup> Jambon, *Strategische Visienota Kunsten*, 27 maart 2020.

De geïnterviewden ervaren dat er weinig specifiek op architecten gerichte residentieplekken bestaan in de Vlaamse context. Er zijn verschillende residenties waar ook architecten voor kunnen appliceren, maar ze gaan vaak niet in op specifiek architectonische contexten. Recent werd in Brussel de *Architecture Curating Practice* opgestart met een residentiewerking voor architecten, nadat ze een structurele werkingssubsidie uit het Kunstendecreet ontvingen.

Een specifiek voorbeeld van een platform dat vaak genoemd werd tijdens de gesprekken is het BWMSTR Label. Met het label, dat door het Team Vlaams Bouwmeester noch als subsidie, noch als prijs wordt getypeerd, “wil de Vlaamse Bouwmeester vernieuwende en beleidsrelevante ideeën oppikken vanuit de onderzoeks- en ontwerp praktijk, en zo ongevraagd onderzoek ondersteunen in zijn prille beginfase”.<sup>68</sup> Zeven van de geïnterviewde architecten kregen (alleen of als deel van een samenwerking) een BWMSTR Label. De oproep heeft een grote bekendheid in de sector. Architecten ervaren het label als een toegankelijk format waarbinnen een parallelle praktijk ontwikkeld kan worden. Doordat de geselecteerde projecten en de resultaten gecommuniceerd worden, krijgt een breder publiek inzicht in het type projecten en onderzoek dat in aanmerking komt. Uit de gesprekken blijkt dat de architecten het label ervaren als een van de weinige manieren om een parallelle praktijk in Vlaanderen ondersteund te krijgen. Vooral het kwaliteitslabel en de zichtbaarheid binnen het veld worden als zeer waardevol beschouwd. Wel noemen architecten de relatief lage vergoeding die aan het label verbonden is.

Ontwerpend onderzoek of andere parallelle praktijken kunnen ook in opdracht van culturele organisaties of overheden ontwikkeld worden. Voorbeelden hiervan zijn ontwerpend onderzoek voor het departement Omgeving, Labo Ruimte of Team Vlaams Bouwmeester, of cultureel onderzoek voor architectuurorganisaties die gesubsidieerd worden via het Kunstendecreet. Deze projecten zijn dus niet ongevraagd, maar kunnen gekenmerkt worden als parallelle praktijken omdat ze niet direct gericht zijn op een concrete realisatie, maar op reflectie en het agenderen van bepaalde thema's, zoals het verbeelden van mogelijke toekomstscenario's.<sup>69</sup> Het ontwerpend onderzoek, van breed en conceptueel tot zeer toegepast, kan een beleidsvoorbereidende of strategische positie vervullen. Het kan ideeën testen, betrokken actoren uitdagen, of het kan mediëren, inspireren, agenderen of activeren.<sup>70</sup>

## Andere financieringsmogelijkheden

De ondersteuning via het Kunstendecreet functioneert ook als een vliegwiel om middelen aan te trekken die geïnvesteerd worden in projecten die beleidsdomeinen overschrijden. De zoektocht naar bijkomende of alternatieve financiering is echter tijdrovend. Een manier om parallelle praktijken te organiseren en te financieren die genoemd werd in de interviews is het smeden van samenwerkingsverbanden, zowel binnen de sector als over de grenzen van de sector heen. Dat uit zich onder meer in samenwerkingen met partners die mee investeren in onderzoeksprojecten of in de presentatie van gezamenlijke resultaten. Andere incidenteel genoemde financieringsmogelijkheden zijn crowdfunding, sponsoring, participatieprojecten, wijkcontracten en budgetten voor kunstintegratie.

<sup>68</sup> Website Team Vlaams Bouwmeester, <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/bwmstr-label>, geraadpleegd op 24 september 2024.

<sup>69</sup> Vervloesem, ‘Bouwen aan het stadsbouwmeesterschap’.

<sup>70</sup> Evelien Pieters, gesprek met Els Vervloesem, 2024.

“Het BWMSTR Label is interessant omdat het gaat om partnerschappen binnen de praktijk en een podium biedt binnen het veld, wat een subsidie bij het Kunstendecreet op dit moment niet doet.”

– Bart Verstappen en Niels Baeck, evr-architecten

“Het BWMSTR Label is goed gekend en wordt gecommuniceerd onder architecten, maar het biedt een zeer beperkt budget. Het label zet de bredere problematiek in de architectuursector op scherp: het zou interessant zijn om dit op te schalen.”

– Bart Verstappen en Niels Baeck, evr-architecten

“Ik heb aan meerdere initiatieven voor jonge architecten mogen deelnemen. Mij valt op dat er bij dat soort projecten weinig wordt gekeken naar het financiële aspect. Het gaat vooral om het bieden van een podium en aandacht. Als jonge architect wordt er verwacht dat je een praktijk opbouwt, maar daarin word je vaak niet financieel ondersteund, terwijl je dat nu net nodig hebt. Dat staat in groot contrast met de Nederlandse context waarin ik ook een talentontwikkelingsbeurs kreeg waarbij er juist op werd gehamerd om jezelf voldoende uit te betalen vanuit het budget.”

– Sophia Holst

Deze laatste zijn inmiddels afgeschaft, wat door enkele geïnterviewden wordt aangeduid als een verdere beperking van de ondersteuning van een parallelle, artistieke praktijk. Hoewel een enkel bureau, wiens werking volledig rond parallelle praktijken is opgebouwd, gebruik weet te maken van verschillende subsidies en financieringskanalen, geven de meeste architecten aan geen of weinig financieringsmogelijkheden te kennen voor zelfgeïnitieerde parallelle praktijken.

### Ondersteuning voor jonge architecten

Er zijn meer plekken nodig waar jonge architecten zichzelf en hun werk kunnen tonen en ontwikkelen. Dat beeld komt uit de interviews naar voren. Er bestaan enkele initiatieven in het Vlaamse architectuurlandschap die specifiek gericht zijn op jonge architecten, zoals de tentoonstellingsreeks *Tafelzetting* van het VAI,<sup>71</sup> het lezingenprogramma *Across* van A+ en VAI,<sup>72</sup> de Meesterproef van de Vlaams Bouwmeester,<sup>73</sup> en het begeleidingstraject *FORMAT* van Z33.<sup>74</sup> De geïnterviewden geven aan dat deze platformen een beperkte vrije ruimte voor ontwikkeling bieden en dat ze veelal een lage vergoeding ter beschikking stellen voor de tijdsinvestering. Enkel de Meesterproef en *FORMAT* bieden een ruimere omkadering en begeleiding. Gedurende de gesprekken ontstond het beeld dat er winst te behalen is om de voedingsbodem voor jonge talentvolle architecten in België te versterken en meer zuurstof te geven.

Interessante voorbeelden van programma's voor jonge architecten die aangehaald werden in de interviews zijn de Talentontwikkelingsbeurs van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie en het Young Innovators Programme van het College van Rijksadviseurs in Nederland.

## 6.3 Ervaringen met subsidies

### Welke voordelen ervaren architecten?

De genoemde meerwaarde van subsidies als instrument om parallelle architectuurpraktijken te ondersteunen liggen veelal in elkaars verlengde. Een van de belangrijkste sterktes is het mogelijk maken van kwaliteitsvolle projecten met een maatschappelijke meerwaarde die zonder ondersteuning uit een subsidie niet tot stand zouden zijn gekomen.

Een belangrijke factor is dat via subsidies tijd kan worden vrijgemaakt voor reflectie, verdieping en onderzoek, waarvoor binnen de reguliere bouwpraktijk van architectenbureaus amper ruimte beschikbaar is.

Daarnaast bieden subsidies de ruimte om voor een project onafhankelijkheid en kritische vrijheid te creëren. Het feit dat architecten met een subsidie onafhankelijke projecten kunnen initiëren, maakt dat ze andere thema's kunnen agenderen en meer expertise en verdieping kunnen opbouwen.

<sup>71</sup> <https://www.vai.be/projecten/Tafelzetting>

<sup>72</sup> <https://a-plus.be/nl/Across/>

<sup>73</sup> <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/meesterproef>

<sup>74</sup> <https://www.z33.be/veelgestelde-vragen-format/>

---

### BWMSTR Label, Vlaams Bouwmeester en Vlaams Architectuurinstituut

Het is een gezamenlijk initiatief van het VAI en Team Vlaams Bouwmeester, waarvoor jaarlijks een oproep wordt gelanceerd. Architecten dienen op één A4 een projectidee in. Per jaar worden drie projecten geselecteerd die het 'BWMSTR Label' ontvangen met een werkingbudget van 6.000 euro en begeleiding in de vorm van enkele gesprekken gedurende een jaar. De resultaten worden gepresenteerd tijdens een bijeenkomst in Atelier Bouwmeester of in enkele gevallen in een kleine expositie bij het VAI (waarbij er extra productiebudget beschikbaar is). De Brusselse Bouwmeester (BMA) en de Cellule Architecture van de Franse Gemeenschap namen het concept inmiddels over.

---

### Talentontwikkelingsbeurs Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie (SCI), Nederland

Jaarlijks krijgen opkomende ontwerptalenten dankzij een Talentontwikkelingsbeurs van het SCI de kans zich te ontwikkelen op artistiek en professioneel vlak. De ontwerpers zijn maximaal vier jaar geleden afgestudeerd en werkzaam binnen diverse disciplines van de creatieve industrie, waaronder architectuur. De beurs van 25.000 euro bestaat uit een vrij besteedbaar deel, een deel voor de professionalisering van de praktijk en een deel voor presentatiedoeleinden. De selectie gebeurt in twee rondes. In de eerste ronde dienen aanvragers een cv en portfolio in, óf houden ze een presentatie tijdens een 'scout night', die speciaal gericht is op aanvragers zonder opleiding aan een hogeschool. De geselecteerden in deze eerste ronde krijgen elk 1.000 euro om voor de tweede ronde een ontwikkelingsplan en aanvraagdossier op te stellen, waaruit ongeveer vijftig talenten worden geselecteerd. Bij toewijzing van de beurs zorgt het Stimuleringsfonds voor begeleiding en zichtbaarheid via onder andere filmportretten, de website Platform Talent, een publicatie en een programma tijdens de Dutch Design Week.

---

### Young Innovators programma, Nederlandse College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs (CRa), Nederland

Een ander voorbeeld uit Nederland is het Young Innovators programma. Met dit programma koppelt het CRa talentvolle architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten aan grote ruimtelijke opgaven zoals herbestemming, energietransitie, nieuwe cultuurlandschappen en de wateropgave. De Young Innovators krijgen een concrete ontwerpopdracht, waarbij ze worden begeleid door Rijksadviseurs. Het doel van het initiatief is het genereren van vernieuwende ideeën en innovatieve input voor de thema's uit de agenda van het CRa. Daarnaast wil het CRa met dit traject bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuwe innovatieve vakgemeenschap. Om ervoor te zorgen dat projecten ook echt zullen 'landen', gaat het CRa een coproductie aan met externe partijen zoals provincies, waterschappen en gemeenten. Een van de geselecteerde bureaus in 2022 was het Rotterdams-Brusselse architectenbureau *Dérive*, dat een ontwerpend onderzoek deed naar het modernistische dorp Nagele.

“Omdat we een projectsubsidie uit het Kunstendecreet als ondersteuning hadden, was er plots veel mogelijk. We hebben een summer-school met studenten kunnen organiseren, we werden uitgenodigd bij de schepen in Gent en we kregen het aanbod ons werk te tonen in een expositie. De subsidie was een hefboom voor het vinden van partners.”

– Lauren Dierickx, LDSRa

“Toen we net met ons bureau waren gestart, hebben we een beurs aangevraagd bij het Kunstedecreet. We kregen daarvoor advies van het VAI. Die beurs heeft ons geholpen te reflecteren op welke praktijk en identiteit we wilden opbouwen.”

– Karel Verstraeten, FELT architecture & design

“Wanneer we zelf een expo of boek willen maken, dan weten we dat we op kunstensubsidies aanspraak kunnen maken. Voor een specifiek project? Daar hebben we verder geen kennis van. We hebben het gevoel dat het Kunstendecreet eerder een artistieke of kunstpraktijk subsidieert, daarbij voelen we weinig aanknopingspunt.”

– Bart Verstappen en Niels Baeck, evr-architecten

“Wij weten de wegen naar subsidiëring te vinden, maar veel architecten die met interessante dingen bezig zijn vinden die niet. Daar kunnen nog veel stappen gezet worden, als is het maar rond informatie en communicatie.”

– Karel Verstraeten, FELT architecture & design

“We hebben eerder geen dossier ingediend voor het BWMSTR Label of een subsidie omdat we dachten dat ons werk niet evenwaardig was aan architectuur met een grote A. Ons werk is heel sociaal, en ook gericht op mensen met een laag budget. Mede door de blik van anderen bekijken we ons werk meer in samenhang en zijn we de meerwaarde gaan inzien. Nu zoeken we naar meer ruimte om gesprekken te hebben en onze praktijk te voeren.”

– Gwenn Van Laer, OntwerpAtelier Chambrang

Deze vrije ruimte is noodzakelijk om innovatie en experiment tot stand te brengen, los van de soms belemmerende randvoorwaarden in de bouwpraktijk.

Ook biedt een subsidie een belangrijke hefboom tot professionalisering van een parallelle praktijk. De subsidie geeft het project geloofwaardigheid, zoals een keurmerk, wat helpt om partners te betrekken en te zorgen voor daadwerkelijke impact. Zelfs het proces om een subsidiedossier te maken, ervaart een aantal van de geïnterviewden als nuttig om plannen scherp te krijgen en partners te betrekken.

Het kwaliteitslabel van de subsidie kan ook bijdragen aan de zichtbaarheid van een architectuurpraktijk of een specifieke houding of expertise bij een bureau, waardoor het netwerk van de betrokken architecten vergroot. Deze meerwaarde zien architecten vooral bij het BWMSTR Label (al is dit strikt genomen geen subsidie maar een ondersteuning), en minder bij subsidies uit het Kunstendecreet waarbij de zichtbaarheid beperkter is, tenzij er een presentatiecontext is voor het project.

### Welke drempels ervaren architecten?

Zowel architecten die al eerder een projectsubsidie of beurs ontvingen, als architecten die daar geen gebruik van maakten, deelden hun inzichten over het Kunstendecreet. De algemene indruk is dat de toegankelijkheid van de bestaande regelingen te wensen overlaat. Daarvoor komen in de gesprekken verschillende oorzaken naar voren.

Onder architecten is de mogelijkheid om een aanvraag in te dienen voor een ontwikkelingsbeurs of een projectsubsidie nog steeds weinig bekend. Al in de vorige Landschapstekening werd aangehaald hoe architecten moeilijk de weg vinden naar de subsidies van het Kunstendecreet: “De aard en procedures van het Kunstendecreet kunnen evenwel vreemd overkomen bij architecten. Centrale begrippen zoals ‘kunstenaar’ of ‘artistieke praktijk’, bijvoorbeeld, sluiten slechts ten dele aan bij de praktijk van de architect, die naast een artistieke (onder andere) ook een economische, bouwtechnische en juridische component heeft. Uit de vragen die het VAI krijgt voor advies bij het indienen van subsidiedossiers kan worden afgeleid dat architecten zich moeilijk herkennen in die begrippen en omschrijvingen (iets wat professionals uit andere disciplines ook ervaren).”<sup>75</sup> Professionals met een achtergrond in de kunsten of een netwerk in die sector, lijken de wegen beter te kennen. Ook speelt er mee dat zij meer gewoon zijn een eigen project te initiëren, terwijl de architectuurpraktijk veelal gericht is op het beantwoorden van een vraag. Volgens velen is de succesfactor van BWMSTR label het feit dat het een oproep is, zelfs al is deze heel open.

Het is opvallend dat in de gesprekken heel wat drempels rond subsidies worden aangehaald die niet (helemaal) kloppen. Er blijken heel wat onjuiste vooronderstellingen te zijn. Een van de misvattingen is dat een projectsubsidie enkel aangevraagd kan worden voor een kunstproject, of voor een monografische publicatie of tentoonstelling in samenwerking met een cultuurorganisatie. Een andere misvatting is dat je om een subsidie te kunnen aanvragen een vzw of een culturele organisatie moet zijn, en dat een architectenbureau dat niet of moeilijker zelf kan. Het idee speelt ook nog bij enkelen dat het Kunstendecreet voor ‘kunstenaars’ is en dat architecten daar niet onder vallen.

Verschillende architecten merken op dat het discours over subsidies te kampen heeft met een negatieve bijklank. Er wordt onder meer voorgesteld om het begrip ‘investering’ te gebruiken, en de nadruk te leggen op de ruimte voor ‘innovatie’ die hiermee wordt gecreëerd, zodat het signaal aan het beleid gegeven kan worden dat de subsidies niet vrijblijvend ingezet worden, en dat ze ook een return met zich meebrengen. Heel wat architectenbureaus deelden ook aannames over hun ‘kansen’ op een succesvolle subsidieaanvraag, waaronder “we hebben te weinig naamsbekendheid”, “90% van de aanvragen wordt afgewezen”, “het gaat slechts om kleine bedragen” of “we kregen al eens een projectsubsidie en kunnen niet te vaak aanvragen”.

Bovendien leeft het idee dat de procedure om een projectsubsidie of beurs aan te vragen ingewikkeld en tijdrovend is. Dit is echter niet enkel een aanname. De geïnterviewden die eerder een subsidie ontvingen, bevestigen veelal dat de aanvraag ingewikkeld is en een grote tijdsinvestering vraagt, en dat ze op drempels stuiten zoals de formulering die nodig lijkt om een commissie te kunnen overtuigen. Heel wat van de geïnterviewde architecten ontvingen voor de opmaak van hun dossier dan ook op een of andere manier ondersteuning van een projectpartner met meer ervaring in het schrijven van subsidiedossiers. Een van de geïnterviewden deelde dat ze een cursus volgde voor het schrijven van een subsidiedossier, terwijl een andere aangaf dat ze een redacteur inhuurt.

De gepercipieerde drempels lijken vrijwel allemaal geworteld in een gebrek aan bekendheid en een beperkte communicatie over de regelingen in het Kunstendecreet gericht op de doelgroep van architecten. Een aantal geïnterviewden deelden dat ze geen inzicht hebben in welke projecten en bureaus ondersteuning uit het Kunstendecreet ontvingen, waardoor ze zich geen beeld kunnen vormen van het type projecten dat in aanmerking komt. Vaak wordt er niet aan gedacht dat ondersteuning uit het Kunstendecreet überhaupt een mogelijkheid is. Opnieuw wordt door velen het BWMSTR Label aangehaald, dat met de communicatie over de geselecteerde projecten een helder inzicht biedt in het type projecten dat in deze oproep past.

Het gebrek aan toegankelijkheid en bekendheid kan in de hand werken dat eenzelfde groep mensen en bureaus steeds de weg vinden naar subsidies. Dit heeft een negatief effect op jonge, minder ervaren praktijken, voor wie het minder evident kan zijn om projectpartners te zoeken en ondersteuning te vinden bij het opmaken van een dossier. Maar het werpt ook drempels op voor andere ondergewaardeerde stemmen in een sector die al heel weinig divers is.

### Aanbevelingen

Verschillende van de geïnterviewde architecten geven aan dat de beschikbaarheid van subsidies en de communicatie over de subsidies bij het Kunstendecreet naar de architectuursector helderder zou kunnen.

- Architecten geven aan dat de communicatie over subsidie-mogelijkheden in de sector verbeterd zou kunnen worden. Ze voelen zich niet altijd aangesproken door de terminologie die gebruikt wordt in het Kunstendecreet (het begrip kunstenaar sluit niet aan bij het (zelf)beeld van de architect).
- Communiceren over projecten die een subsidie kregen bij het kunstendecreet (cfr. BWMSTR Label), vooral specifiek in het domein van de architectuur, zou kunnen helpen om anderen te inspireren om een aanvraag op te stellen.

“Het is jammer dat het vaak dezelfde soort mensen zijn die een beurs of subsidie aanvragen. Bij het Nederlandse Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie wordt er naar gestreefd om de aanvragersgroep diverser te krijgen. Zo krijg je bijvoorbeeld ook kansen als je geen vakopleiding hebt gevolgd, door voor bepaalde doelgroepen bijvoorbeeld complexe dossiers te vermijden maar juist gesprekken te organiseren. De mensen die werken bij het SCI hebben ook heel uiteenlopende culturele achtergronden.” – Sophia Holst

<sup>75</sup> Janssens, Leenknecht en Hechters eds., *Landschapstekening Kunsten 2019*, 88.

- Er is ook vraag naar meer praktische tools en begeleiding voor het opmaken van dossiers, specifiek gericht op architecten.
- Ook is er vraag naar een completer en breder overzicht van mogelijkheden van ondersteuning van parallelle architectuurpraktijken, buiten enkel de regelingen bij het Kunstedecreet. Enkele geïnterviewden denken aan een aanspreekpunt met een breed inzicht in mogelijkheden van subsidiëring, financiering en platforms.

Meerdere architecten stellen voor om de aanvraag bij het Kunstedecreet te vereenvoudigen en enkelen onder hen opperden de mogelijkheid om andere subsidiemodellen uit te werken.

- Bijvoorbeeld een getrapte subsidie waarbij eerst een beknopt voorstel wordt ingediend, om na een eerste selectie het dossier uit te werken tegen een kleine subsidievergoeding (cfr. startsubsidie Stimuleringsfonds).
- Na het ontvangen van een projectsubsidie een vervolgsubsidie het mogelijk maken om met een lichtere procedure voort te bouwen op het project.
- Een light-versie van de aanvraag voorzien voor bepaalde doelgroepen of kleinere bedragen.
- Een 'wildcard' geven aan een voorstel voor een parallelle praktijk waarbij het subsidiesysteem omgekeerd wordt. Een aanvrager krijgt bijvoorbeeld 15.000 euro voor een projectvoorstel en moet binnen de twee jaar een project realiseren en de meerwaarde ervan aantonen.
- Werken met oproepen voor subsidie/toelage voor parallelle praktijken om houvast te creëren zodat ontwerpers hun ongebonden praktijk kunnen definiëren. Heel wat architecten geven aan dat een dergelijke opzet hen eerder zou aanmoedigen om hun parallelle praktijk uit te werken. Daarbij wordt vaak verwezen naar het BWMSTR Label, met de suggestie dat model op te schalen.

De vraag wordt gesteld of cross-disciplinaire samenwerkingen en kruisbestuivingen ook op het gebied van subsidies onderzocht kunnen worden. Het Stimuleringsfonds werkt bijvoorbeeld met oproepen rond een bepaald thema, zoals sociale rechtvaardigheid, waarbij het een voorwaarde is om een cross-disciplinaire samenwerking aan te gaan of bepaalde stakeholders mee aan tafel te hebben. Bovendien geven architecten aan dat om de parallelle praktijken een structurele plek te geven in het architectuur(cultuur)landschap, een platform of intermediaire organisatie een meerwaarde zou betekenen: een sectorinstituut zoals het Vlaams Architectuurinstituut zou hier volgens verschillende gesprekspartners een voortrekkersrol in kunnen spelen.

- Om architecten meer houvast te geven, zou deze organisatie thema's kunnen voorstellen, oproepen kunnen lanceren en specifieke informatie kunnen verschaffen. Naast het VAI wordt het Team Vlaams Bouwmeester hier genoemd als een logische partner om overzicht te houden, zoals ook bij het BWMSTR Label.
- Naar analogie met het Nederlandse Stimuleringsfonds stelden sommige gesprekspartners voor om de parallelle praktijk via specifieke programmalijnen en oproepen te stroomlijnen.
- Ook andere voorbeelden van platformen worden voorgesteld om parallelle praktijken en ontwerpend onderzoek te stimuleren. Twee genoemde voorbeelden uit Nederland zijn de Eo Wijers-prijsvraag (een openbare ideeënrijsvraag gericht op ontwerpend onderzoek op concrete opgaves, in samenwerking met provincies en gemeentes), en het Young Innovators programma (gericht op het koppelen van jong talent aan ontwerpend onderzoek rond concrete opgaves).

---

### Scout Nights, Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie (SCI), Nederland

Een initiatief dat wordt aangehaald in de gesprekken, gericht op het diversifiëren van de groep aanvragers, zijn de Scout Nights van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie. Deze bijeenkomsten zijn gericht op het verlagen van de drempel voor ontwerpers en makers die zich in de praktijk zelfstandig professioneel hebben ontwikkeld en geen hogere of universitaire opleiding hebben afgerond. Het SCI organiseert avonden in verschillende Nederlandse steden en werkt daarbij samen met vijf scouts met diverse expertise en achtergrond, die op basis van formele voorwaarden makers selecteren om te presenteren. Per pitchlocatie wordt een jury samengesteld met experts die samen een breed veld aan expertise vertegenwoordigen. Zo stelt het SCI ontwerpers en makers met verschillende sociale, economische en culturele achtergronden in staat hun ontwerppraktijk verder artistiek te ontwikkelen en te professionaliseren.

7.

**Besluit**

In het besluit zetten we de meest opmerkelijke resultaten van het onderzoek op een rij die uit het rapport en voornamelijk uit de bevraging van de architecten naar voren kwamen. Ten eerste stelden we ons de vraag welke culturele, ongevraagde en onafhankelijke praktijken architecten parallel aan de reguliere bouwpraktijk ontwikkelen. Een tweede vraag peilde naar hoe deze parallelle praktijken bijdragen aan de kwaliteit, ontwikkeling en verdieping van de architectuurpraktijk, de architectuursector en de bredere maatschappij. Een derde vraag die we aan de geïnterviewde architecten stelden was hoe de parallelle praktijken georganiseerd en gefinancierd worden, en welke kansen architecten zien voor een verdere ondersteuning en ontwikkeling van de praktijken die parallel aan de bouwpraktijk geïnitieerd worden.

## 7.1 Kaleidoscoop van parallelle praktijken

Het in kaart brengen van de parallelle praktijken in de architectuursector toont de rijkdom en de diversiteit van projecten die architecten(bureaus) in Vlaanderen en Brussel naast de reguliere bouwpraktijk ontwikkelen. Eerder onderzoek naar deze praktijken in de architectuursector toonde de brede invulling van het begrip al aan. Onze bevraging bij een selectie van architecten bevestigt het kaleidoscopische beeld: architecten initiëren een erg divers scala aan parallelle praktijken met uiteenlopende thematieken, methodes, finaliteiten, samenwerkingen en organisatievormen.

Uit onze bevraging blijkt dat de betekenis en de plaats van de parallelle praktijken in het geheel van de architectuurpraktijk sterk verschilt van bureau tot bureau. Architectenbureaus kunnen op een spectrum gesitueerd worden, waarbij zich aan de ene zijde bureaus bevinden van wie de activiteiten (bijna) uitsluitend uit ongevraagde, ongebonden praktijken bestaan, en aan de andere zijde bureaus gesitueerd kunnen worden die zich niet of nauwelijks buiten de grenzen van de reguliere bouwpraktijk begeven. Bureaus die zich grotendeels op de parallelle praktijk richten, ontwikkelen in de meeste gevallen een specifiek businessmodel om de projecten rendabel te maken.

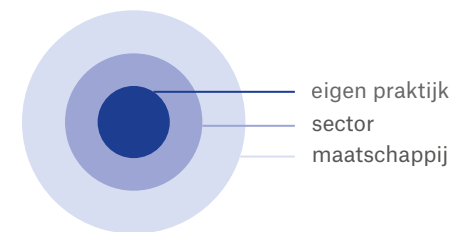
Ook de wijze waarop de parallelle praktijken geïntegreerd worden in de werking van het bureau verschilt sterk. Bij veel bureaus kan de parallelle praktijk beschouwd worden als een humuslaag die de andere projecten voedt, en die projecten die in opdracht worden uitgevoerd kan verrijken. Sommige bureaus geven aan dat ze incidentele projecten initiëren waarbinnen ze experimenteren met de parallelle praktijk, terwijl bij andere bureaus steeds één of enkele ongevraagde projecten parallel aan de reguliere praktijk lopen. Deze keuze is doorgaans gedreven door de economische realiteit. Terwijl sommige bureaus zich profileren op basis van de parallelle praktijk, zijn andere zich minder bewust van het potentieel ervan. Het stellen van de vraag wakkerde bij heel wat architectenbureaus een bewustzijn aan over het belang van hun ongevraagde, ongebonden projecten.

Hoewel uit de gesprekken bleek dat de parallelle praktijk voor architectenbureaus in elke 'levensfase' van belang is, geeft ze vooral jonge bureaus de mogelijkheid om een eigen identiteit te ontwikkelen. De parallelle praktijken vormen voor jonge bureaus de opmaat voor het ontwikkelen van een portfolio, een netwerk, een werkwijze om verdere (al dan niet reguliere, in opdracht uitgevoerde)

projecten uit te bouwen. In deze fase is het belang van goede (financiële) ondersteuning van de parallelle praktijk zeer groot.

## 7.2 Meerwaarde van parallelle praktijken

We vroegen de geïnterviewde architecten welke meerwaardes ze zelf zagen in het ontwikkelen van de parallelle praktijk, zowel voor de maatschappij als voor de sector en de ontwikkeling van de eigen praktijk. De toegevoegde waarde die de parallelle praktijk biedt in elk van die domeinen is niet altijd even scherp af te lijnen en versterkt elkaar. Gebaseerd op de inschatting van de geïnterviewden, op de bestaande literatuur, en op onze kennis van het veld, kwamen we tot het inzicht dat parallelle praktijken architecten in staat stellen om hun specifieke vaardigheden en inzichten optimaal in te zetten. De parallelle, vaak ongebonden, ongevraagde, culturele praktijken, bieden de mogelijkheid om vrijer, kritischer en experimenteler na te denken over maatschappelijke vraagstukken.



### Maatschappij

De maatschappelijke meerwaarde van parallelle praktijken uit zich onder meer in de kracht van verbeelding die kan worden ingezet via ontwerpend onderzoek. De projecten kunnen scenario's voor alternatieve toekomst schetsen en door hun ongebondenheid kunnen ze beleid en politieke keuzes kritisch in vraag stellen en urgente thema's agenderen. Heel wat parallelle praktijken vinden dan ook hun oorsprong in idealisme of activisme. Via een 'schaduw-agenda' zetten architecten vaak juist in de parallelle praktijk het publieke belang centraal om een meerwaarde te creëren. Een aantal bureaus kiest daarbij specifiek voor een lokale betrokkenheid, of richt zich voornamelijk op één thema, zoals natuurinclusief of circulair bouwen. Parallelle praktijken kunnen ook meerwaarde bieden door gebruikers of bewoners te betrekken bij projecten, en zo de geleefde ruimte centraal te stellen, of door kennis te verspreiden naar een breder publiek.

### Sector

De meerwaarde voor de architectuursector kan vooral gevonden worden in de kennisopbouw en kennisuitwisseling die culturele, ongevraagde architectuurpraktijken creëren. De projecten verrijken het discours, bevragen de rol van de ontwerper en bouwen zo mee aan een levendige en gezonde bouw- en architectuurcultuur. Als een vrijplaats voor experiment bieden de projecten ruimte om nieuwe kennis en manieren van werken te ontwikkelen, waarbij ook nieuwe samenwerkingen kunnen worden gevonden, zowel binnen als buiten de sector. Op die manier dragen parallelle praktijken ook bij aan de ontwikkeling van een jonge generatie architecten.

### *Eigen praktijk*

Een deel van de parallelle praktijken hebben vooral een interne focus, gericht op het opbouwen van de eigen expertise en vaardigheden. Vooral voor de generatie van jonge architecten is dit relevant. Met ongevraagde projecten kunnen architecten zich positioneren en profileren. Ze laten het toe om een eigen visie en portfolio op te bouwen, en te reflecteren op de eigen praktijk.

Bovendien kunnen ongevraagde praktijken bijdragen aan het opbouwen van een expertise en een ontwerphouding, wat architecten versterkt in het opnemen van een maatschappelijke rol in de gehele architectuurpraktijk. Een belangrijke toegevoegde waarde voor de eigen praktijk schuilt in de ruimte voor experiment en het invulling kunnen geven aan een maatschappelijke missie. Veel architecten geven bovendien aan dat hun jobtevredenheid en algemeen welzijn belangrijke redenen zijn om parallelle praktijken te ontwikkelen.

## **7.3 Organisatie en financiering**

### *Manieren van financieren*

Omdat de meeste parallelle praktijken ongevraagd zijn, moeten architecten zelf op zoek naar manieren om die praktijken te organiseren. We vroegen de architecten hoe zij tijd en ruimte maken voor parallelle praktijken. Het valt op dat de geïnterviewde architecten vooral veel eigen middelen investeren, zowel tijd als geld.

In een aantal gevallen werden projecten ondersteund met een projectsubsidie of een beurs uit het Kunstendecreet. Andere financieringskanalen die genoemd werden zijn vergoedingen vanuit culturele platformen, zoals voor een tentoonstelling, onderzoek of residentie. Een specifiek, zeer vaak genoemd voorbeeld is het BWMSTR Label. Ook kan een parallelle praktijk in opdracht worden uitgevoerd, zoals een ontwerpend onderzoek voor een overheidsorganisatie. Incidenteel worden de praktijken ook ondersteund via andere subsidiekanalen of andersoortige financiering zoals sponsoring.

Architecten geven aan dat een gebrek aan middelen vaak in de weg staat van het initiëren van projecten en onderzoeken. Subsidiemogelijkheden zijn beperkt, platformen voor culturele praktijken zijn weinig talrijk en voorzien vaak slechts een beperkte vergoeding, terwijl andere financieringsmogelijkheden voor velen minimaal aanspreekbaar zijn. Zeker voor jonge architecten blijkt het moeilijk om steun te vinden voor het ontwikkelen van een parallelle praktijk.

De precaire financiële situatie in de architectuursector, en de nood aan een nuancering van de sociaal-economische positie van de architect in het kunstenlandschap, tonen de urgentie van een erkenning en betere ondersteuning van parallelle praktijken.

### *Subsidies uit het Kunstendecreet: ervaringen van architecten*

Veel kwaliteitsvolle parallelle praktijken met een maatschappelijke meerwaarde zouden zonder subsidies niet tot stand kunnen komen. De geïnterviewde architecten geven verder aan dat subsidies ruimte bieden voor reflectie, verdieping en onderzoek, en dat ze onafhankelijkheid en kritische vrijheid kunnen creëren. Subsidies bieden een belangrijke hefboom tot de professionalisering van parallelle praktijken, wat onder meer helpt om partners te betrekken en bijdraagt aan de zichtbaarheid en de opbouw van een expertise.

Uit de gesprekken die we voerden blijkt dat architecten heel wat drempels ervaren rond projectsubsidies en beurzen in het Kunstendecreet. De toegankelijkheid voelt niet optimaal, onder meer omdat de mogelijkheid van het aanvragen van subsidies voor parallelle architectuurpraktijken nog steeds weinig bekend blijkt. Bovendien bleken er in de gesprekken heel wat onjuiste vooronderstellingen te leven, en ervaren architecten de aanvraagprocedure als ingewikkeld en tijdrovend. Uit de gesprekken komt ook de nood naar voren aan een meer inzichtelijke communicatie over subsidieregelingen die toegankelijk zijn voor architecten. De drempels die architecten ervaren gelden vaak in het bijzonder voor jonge praktijken en andere gemarginaliseerde stemmen in een sector die nog steeds weinig divers is.

Vlaams

Architectuur

instituut